

81 2 4v - 923

С 30

Оксана Семенюк

Сучасна українська літературна мова

Збірник вправ і завдань

[i]		[y]
i		y
[u]		
u		o
e	a	[o]
[e]		
		[a]

Вступ

Фонетика

Фонологія

Морфонологія

Орфоепія

Графіка

Орфографія

С~~ь~~в~~и~~т~~т~~е → сон~~ц~~е
ру~~ч~~ник~~ь~~ → ру~~ш~~ник
в~~н~~е~~л~~а → б~~р~~зо~~л~~а

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Оксана Семенюк

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

**Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія.
Орфоепія. Графіка. Орфографія**

Збірник вправ і завдань

ІБ ПНУС

761664

Івано-Франківськ
2011

81.161.2:81'342
УДК 811.161.2:81'342
ББК 81.2 Ук-1
С 30

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол №5 від 27 січня 2011 р.).

Рецензенти:

В. М. Пітель – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника);

М. П. Ковальчук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології (Коломийський інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника).

Відповідальний редактор:

В. В. Грещук – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Семенюк О. А.

С 30 Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія : збірник вправ і завдань / Оксана Семенюк. – Івано-Франківськ : видавець Голісей О.М., 2011. – 100 с.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Вступ.....	6
Фонетика як лінгвістична дисципліна.....	20
Класифікація звуків.....	25
Зміни приголосних звуків у потоці мовлення.....	37
Асиміляція.....	37
Дисиміляція.....	45
Фонетичне подовження.....	47
Спрощення.....	49
Узагальнення.....	51
Фонологія.....	57
Морфонологія.....	62
Орфоепія.....	70
Графіка.....	81
Орфографія.....	87
Список рекомендованої літератури.....	95

ПЕРЕДМОВА

Курс „Сучасна українська літературна мова” займає важливе місце в системі підготовки майбутніх філологів. Пропонований збірник вміщує вправи, завдання та контрольні питання з розділів „Вступ”, „Фонетика”, „Фонологія”, „Морфонологія”, „Орфоепія”, „Графіка”, „Орфографія”, з яких студенти починають вивчення курсу, і відповідає його програмі.

Робота зі збірником сприятиме закріпленню, удосконаленню й систематизації знань про звукову будову мови, членування потоку мовлення на фонетичні одиниці, артикуляційні й акустичні характеристики голосних і приголосних звуків, зміни звуків у потоці мовлення, функції, диференційні ознаки та звукові реалізації фонем сучасної української літературної мови, чергування фонем, їх історичну основу і роль у мові, графічну систему сучасної української літературної мови, її орфоепічні й орфографічні норми.

Оскільки про рівень знань з фонетики чи не найкраще свідчить вміння передавати всі відтінки вимови звуків за допомогою фонетичної транскрипції, значна частина вправ у збірнику передбачає фонетичний запис слів і текстів та спрямована на те, щоб навчити студентів фахово послуговуватися засобами фонетичного письма.

Запропоновані вправи й завдання сприяють засвоєнню орфоепічних і орфографічних норм та підвищенню загального рівня культури мовлення студентів. Особливу увагу у збірнику звернено на опрацювання орфографічних правил, які відбивають зв'язок фонетики та правопису, зокрема правил уживання апострофа, знака м'якшення, написання слів, у яких відбуваються чи відбулися різні звукові зміни (асиміляція, дисиміляція, спрощення, подовження), оскільки важливо, щоб студенти засвоїли не лише теоретичні відомості про природу, історичну основу й типологію фонетичних процесів, а й правопис слів, у яких вони спостерігаються.

Матеріал для вправ дібрано з кращих творів української літератури, починаючи з текстів письменників XIX століття і завершуючи зразками сучасного українського письменства. Це

розвиватиме в майбутніх філологів чуття слова, сприятиме формуванню їх естетичних смаків, зрештою, зробить роботу зі збірником пізнавальною і цікавою. У ньому також використано твори дитячої літератури, оскільки завдяки своїй виразності і багатій фонічній організації вони добре надаються для орфоепічного й фонетичного аналізів.

Збірник укладено з урахуванням зв'язків фонетики з іншими розділами лінгвістики: морфемікою, словотвором, морфологією, історичною граматиною, етимологією, культурою мови.

Запропоновані різнотипні вправи, завдання та питання можуть бути використані для практичних занять, самостійної роботи студентів, контрольної перевірки й самоперевірки знань.

ВСТУП

Вправа 1. Доберіть і запишіть 5 висловів відомих людей (письменників, учених, громадських діячів) про українську мову. Ті, що сподобались найбільше, вивчіть напам'ять.

Вправа 2. Прочитайте й перепишіть подані вислови про мову. Визначте, кому вони належать.

1. Раби – це нація, котра не має Слова. Тому й не зможе захистити себе. 2. Мова – коштовний скарб народу. 3. А Вкраїні ж мова – мов те сонце дзвінкотюче, мов те золото котюче, вся і давність, і обнова, – українська мова. 4. О рідне слово, хто без тебе я? Німий жебрак, старцюючий бродяга? Мертвяк, оброслий плиттям саркофага, прах, купа жалюгідного рам'я... Моя ти – пісня, сила і відвага, моє вселюдське й мамине ім'я. 5. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподівання, розум, досвід, почування. 6. Мово! Велична молитво наша у своїй нероздільній трійці, що еси Ти і Бог Любов, і Бог Віра, і Бог Надія. 7. Коли зникає народна мова – народу нема більше!.. Відберіть у народу все – і він усе може повернути, але відберіть мову – і він ніколи більше не створить її, нову батьківщину навіть може створити народ, але мови ніколи; вмерла мова в устах народу – вмер і народ. 8. Слова росли із ґрунту, мов жита. Добірним зерном колосилась мова. Вона як хліб. Вона мені свята. І кров'ю предків тяжко пурпурова. 9. І тобі рости, не в'януть зроду, Квітувать в поемах і віршах, Бо в тобі – великого народу Ніжна і замріяна душа. 10. Як гул століть, як шум віків, як бурі подих – рідна мова, вишневих ніжність пелюстків, сурма походу світанкова, неволі стогін, волі спів, життя духовного основа.

Вправа 3. Ознайомтесь із основними положеннями документів, у яких визначено статус української мови і регламентовано її функціонування в різних сферах суспільного життя. Законспекуйте статтю 10 Конституції України. Як змінювалося розуміння ролі української мови в суспільстві у період, коли було прийнято ці документи? Наскільки ефективною, на ваш погляд, є мовна політика,

спрямована на утвердження української мови як державної, у сучасній Україні?

I. ЗАКОН УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ Про мови в Українській РСР

Українська РСР визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантує своїм громадянам національно-культурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів.

Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу.

Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності.

Виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР – обов'язок державних, партійних, громадських органів та засобів масової інформації республіки. Вибір мови міжособового спілкування громадян Української РСР є невід'ємним правом самих громадян.

[...]

Стаття 2. Державна мова Української РСР

Відповідно до Конституції Української РСР (888-09, 254к/96-ВР) державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Республіканські і місцеві державні, партійні, громадські органи, підприємства, установи і організації створюють всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею.

Стаття 3. Мови інших національностей в Українській РСР

Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці.

[...]

Стаття 4. Мови міжнаціонального спілкування

Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови.

Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР.

[...]

Стаття 6. Обов'язок службових осіб володіти мовами роботи органів і організацій

Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності – і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

Незнання громадянином української або російської мови не є підставою для відмови йому у прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службова особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків.

[...]

м. Київ, 28 жовтня 1989 року

N 8312-11

II.

ДЕКЛАРАЦІЯ

про державний суверенітет України

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

[...]

м. Київ, 16 липня 1990 року

N 55-ХІІ

III.

Конституція України

Стаття 10.

Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

28 червня 1996 року

IV.

Рішення Конституційного Суду України

у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови)

м. Київ, 14 грудня 1999 року

1-6/99

N 10-рп / 99

[...]

Конституційний Суд України

у с т а н о в и в :

[...]

3. Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя.

Конституцією України статус державної мови надано українській мові (частина перша статті 10). Це повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території

Справа N

України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі.

Публічними сферами, в яких застосовується державна мова, охоплюються насамперед сфери здійснення повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової влади, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування (мова роботи, актів, діловодства і документації, мова взаємовідносин цих органів тощо). До сфер застосування державної мови можуть бути віднесені також інші сфери, які відповідно до частини п'ятої статті 10 та пункту 4 частини першої статті 92 Конституції України визначаються законами.

Зокрема, відповідно до чинних законів питання застосування української мови визначено щодо розгляду звернень громадян; діяльності Збройних Сил України та Національної гвардії України; видання друкованої продукції, призначеної для службового та ужиткового користування, що розповсюджується через державні підприємства, установи і організації (бланки, форми, квитанції, квитки, посвідчення, дипломи тощо); висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації; оформлення митних документів тощо. Володіння державною мовою є обов'язковою умовою для прийняття до громадянства України. Згідно з чинним Законом Української РСР „Про мови в Українській РСР” (8312-11) від 28 жовтня 1989 року службові особи державних органів, установ і організацій повинні володіти українською мовою.

Законодавчо визначеним є також питання про застосування української мови та інших мов у навчальному процесі в державних навчальних закладах України.

Зокрема, Законом України „Про освіту” (1060-12) в редакції від 23 березня 1996 року (100/96-ВР) (стаття 7) та Законом України „Про загальну середню освіту” (651-14) від 13 травня 1999 року (стаття 7) встановлено, що мова освіти, мова навчання і виховання у загальноосвітніх навчальних закладах визначається Конституцією України та Законом Української РСР „Про мови в Українській РСР”. [...] Зокрема, ним встановлено, що мовою виховання в дитячих дошкільних установах, мовою навчання і виховання в

загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах є українська мова.

[...]

Таким чином, положення Конституції України зобов'язують застосовувати державну – українську мову як мову офіційного спілкування посадових і службових осіб при виконанні ними службових обов'язків, в роботі і в діловодстві тощо органів державної влади, представницького та інших органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, а також у навчальному процесі в державних і комунальних навчальних закладах України.

[...] Конституційний Суд України

в и р і ш и в:

1. Положення частини першої статті 10 Конституції України, за яким „державною мовою в Україні є українська мова”, треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п'ята статті 10 Конституції України).

Поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України.

2. Виходячи з положень статті 10 Конституції України та законів України щодо гарантування застосування мов в Україні, в тому числі у навчальному процесі, мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах України є українська мова.

У державних і комунальних навчальних закладах поряд з державною мовою відповідно до положень Конституції України, зокрема частини п'ятої статті 53, та законів України, в навчальному

процесі можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин.

Вправа 4. Відредагуйте подані речення й текст, визначте, які саме мовні норми в них порушено.

1. Незабаром в Україні розпочнеться виборча компанія.
2. Чужа біль ніколи не залишала її байдужою.
3. Мовна культура передбачає знання не тільки мовних норм, а й послідовне їх дотримання.
4. Бабуся дивилася на веселу гру розпашілих малюків, і забувши про втому, посміхалася весняному сонечку.
5. „Дякую вас від усього серця!”, – схвильовано сказала Галина Петрівна, – „Я завжди пам’ятатиму, як ви мені допомогли”!

6. Директору інституту філології
Прикарпацького національного
університета ім. В. Стефаника
Іванюку Вячеславу Андрієвичу
студентки групи У-12
Петрук Марії Ігорівної

Заява

Прошу звільнити мене від занять 4.10.06 у зв'язку з сімейними обставинами (іду в дружки). Дуже Вам дякую, най Вам Бог дає здоров’ячка.

02.10.06

Петрук

Вправа 5. Визначте, до яких функціональних стилів належать подані тексти. Назвіть мовні засоби, використання яких вказує на їх стильову належність.

I. Над обрієм дотліла і згасла сонячна заграва. Наступила та передвечірня пора, коли повітря стає джерельно-прозорим і навіть якісь непомітні досі тоненькі дубчики, що там і сям стриміли у заплавах, набрали соковитих контурів і непорушно відбилися на воді, створюючи враження бездонної глибочини. Роса потягла з вологих трав густий дух вимороженої бодяги, в’ялої бугили і пожухлого мокрого сіна, що позалишалось в кущах по торішній косовиці.

Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами – пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухостоєм і молодим пагіллям – пахла вічністю і скороминучою порою...
(Григір Тютюнник).

II. Парадигматичні відношення можна визначити як реально існуючі в мовній системі відношення, що реалізують інваріант релевантних одиниць. Як відзначає Л. Єльмслев, „мова може бути визначена як парадигматика, чиї парадигми маніфестуються будь-яким матеріалом” [14: 364]. За такого широкого розуміння парадигми, у яку входять усі регулярно існуючі в системі мови видозміни речення, доцільно виділити й комунікативну парадигму, яка ґрунтується на комплексній категорії настанови. Ця категорія є своєрідною відображувально-комунікативною комплексною категорією з п’ятьма основними комунікативними підкатегорійними значеннями: розповідності, питальності, спонукальності, оптативності й умовності. Через що виділяємо п’ять форм комунікативних парадигм речення: розповідну, питальну, спонукальну, оптативну й умовну [15: 61–62].

Отже, поняття парадигми повинно пов’язуватися з усіма аспектами речення й відповідними для кожного аспекту синтаксичними категоріями (М. Мірченко).

III. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг з двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України) (*Конституція України*).

IV. – Що ж ви думаєте дати за дочкою? – сказала просто Мельхиседекова жінка, Марта Тарасівна.

Терлецький глянув на жінку й сказав: „Дамо сто карбованців”.

– Сто карбованців гроші, то правда, – заторохтів отець Мельхиседек, – але, сказати правду, не великі.

– Авжеж не великі, – заторохтіла Мельхиседекова жінка. – Гроші грішми, але треба чогось і до грошей. На господарстві треба й корів, треба й волів, треба й возів, треба коней, треба й до коней. Треба миски й ложки, треба чогось і до ложки. І вже, господи, що то й казати! Ви самі, здоровенькі, знаєте, чого треба на господарстві, та ще й новому та молодому, часом необміркованому...

– Подумаємо-погадаємо. В нас не одна дочка, самі знаєте, – сказав Терлецький.

– Та й панщинних людей таки дайте дітям, – сказала сваха. – В вас таки багатенько людей. Дайте хоч одну сім'ю!

– Де ті люди в мене? Чисто всі порозбігались, неначе їх якийсь нечистий кием порозганяв! Тільки й зосталась сама каліч: одна баба та горбата Килина, та там...

– З тієї горбатої – роботи, як з цапа молока, – сказала сваха, – вона тільки хліба дурно збавлятиме. Дайте таки здоровеньких та міцненьких, бо міцний чоловік, як міцний горщик, не розкипить на жару.

– Але ж все-таки Килина глядітиме дітей, буде за няньку, – сказала Терлецька. – Килину дамо, а більше людей не дамо.

– І за Килину спасибі! Але прикиньте ще хоч бабу. Баба не багато заважить, а все-таки буде поміч в господарстві: хоч гуси та гусенята пастиме. Добра баба в хаті, як добра квочка: вона й дітей доглядить, і курчата добре висидить, і курчата добре вилупить, – тарабанила сваха, заплутуючись у думках (*І. Нечуй-Левицький*).

V. Християнин повинен пам'ятати, що перш ніж просити у Бога прощення, треба самому навчитися прощати. З якою совістю скажеш ти: „Отче наш, ... прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим”? Або з яким усвідомленням промовиш: „Господи, помилуй”, коли сам не можеш милувати?

З приводу такого духовного осліплення преподобний авва Ісайя говорить: „Марні молитви і подвиги людини, котра має в

серці злобу на ближнього”. А інший великий подвижник благочестя святий Ісаак про марність молитви злопам'ятного вчить: „Молитва злопам'ятного – сівба на камені... Бути злопам'ятним і молитися означає те саме, що сіяти на морі й очікувати жнив”.

Який може бути піст, яке може бути свято там, де панують ворожнеча і злоба? Якщо християнин живе в розбраті з християнами, то яке може бути у нього єднання з Христом?

Хто не може називатися миролюбною людиною, той не може іменуватися і сином Божим. А Господь сказав: „Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться” (Мф. 5, 9). Правду кажучи, там, де немає миру, там немає і Бога (*Святийший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет*).

VI. Вибори в Україні давно перетворились на ток-шоу на кшталт колись улюбленого „Нумо, хлопці!”. Чи не тому з року в рік, спершу спостерігаючи за яскравими виступами політиків і тільки потім – вслухаючись в туманні обіцянки кандидатів, ми так часто вибираємо не тих? Адже не випадково в усьому цивілізованому світі про кандидата на вищій державний пост судять насамперед із його програми.

Публічно озвучити економічні аспекти своїх передвиборчих програм кандидатів вже закликала низка організацій, зокрема Європейська організація бізнесу (ЕВА). Адже громадськість має знати, особливо в період економічної кризи, які шляхи розвитку країни бачать потенційні керівники держави (*В. Ватурина*).

VII. 22 липня 1957 р., Харків.

Доброго дня, Гришо!

Вже за адресою ти можеш визначити, що я перебуваю в гуртожитку, з чого безмежно радий. Вартість його за 37 днів становить п'ятдесят карбованців. Це добре. Постіль я взяв даремно: мені видали все потрібне. Повідомлю ще одну втішну для тебе і радісну для мене новину: німецької мені не складати. Не складають її й історики. Першого буду писати диктант, і ти не забудь записати мене у святці якому-небудь дячку. Справді, запиши раба Божого Григорія, який старається во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, а також в ім'я любові до всякого роду вчення. Був на консультації,

розчарувався: надто багато було питань досить дурних. Мовою конкретно займалися мало. Живу поруч із зоопарком, весело, слухаю ревіння левів, тигрів. Ось у цілому вся моя теперішність. Майбутнє попереду, якого відати сам не відаю...

До зустрічі.

Григорі¹

Вправа 6. Прочитайте подані тексти, визначте, до яких різновидів наукового стилю вони належать. На основі наведених зразків порівняйте власне науковий, науково-навчальний і науково-популярний різновиди наукового стилю, звернувши увагу на їх призначення, сферу використання, мовні особливості. У яких видах текстів реалізуються ці різновиди?

I. 1. Підмет називає діяча й відповідає на питання хто? що?

Діячем у реченні може виступати будь-який предмет чи опредмечена дія або ознака, яким приписуються якась дія, стан або змінна ознака.

Найчастіше підмет виражається іменником, займенником чи іншою частиною мови в значенні іменника, наприклад: 1. *На вулицях блідне вогнів (хто? що?) **намисто**, і (хто? що?) **ранок** злітає, як (хто? що?) **снів** на місто. (В. Сосюра.)* 2. *Серед неба горить (хто? що?) **білолиций**. (Т. Шевченко.)* 3. *(хто? що?) **Все** пахне молодістю і життям. (М. Рильський.)*

Щоб перевірити, чи правильно визначено підмет, пробуємо замінити його займенником *він, вона, воно, вони* в називному відмінку. Якщо в реченні така заміна можлива, то це підмет, якщо ні – то додаток або звертання.

Наприклад, у реченні: *Закінчено жнива, останній сніп накошено пшениці. (А. Малишко.)* – не можна замінити ні слова *жнива* займенником *вони*, ні слова *сніп* займенником *він*. Отже, тут *жнива* і *сніп* не підмети. А в реченні: *Жнива закінчились, і ліг останній сніп на тік* – така заміна можлива. Тому тут *жнива* і *сніп* – підмети (І. Юцук).

2. У структурі простого двоскладного речення підмет виділяється за формально-синтаксичними ознаками. Йому властиві такі диференційні ознаки: ядерність (головний член речення),

¹ Лист Григора Тютюнника до брата Григорія.

взаємозалежний зв'язок із присудком (член речення, поєднаний предикативним зв'язком), детермінація присудком з боку синтаксичного часу і синтаксичного способу. Як бачимо, позиція підмета не може визначатися сама по собі, вона визначається тільки щодо другого головного члена речення – присудка. У формально-синтаксичному плані позиція підмета і позиція присудка виступають як рівноправні, взаємозумовлені, що формують елементарну формально-синтаксичну структуру двоскладного речення. У двоскладному реченні позиція підмета і позиція присудка є двома організуючими центрами, навколо яких групуються інші члени речення.

Підмет поєднується з присудком формою предикативного зв'язку – координацією. Координація поєднує в собі форму керування і узгодження, які є різноспрямованими синтаксичними чинниками: присудок своєю семантико-синтаксичною валентністю вимагає підмета у формі називного відмінка іменників, з одного боку, а підмет визначає форми роду, числа та особи присудкового компонента – з другого (І. Вихованець).

II. 1. Існує багато визначень фонем, які можна поділити на кілька типів залежно від теорії, покладеної в основу розуміння фонем. Широко відомими є психологічна теорія фонем (І.О. Бодуен де Куртене, Е. Сепір), реляційно-фізична (М.С. Трубецької, Д. Джоунз), глоссематична теорія фонем Л. Сьємслева, двоступенева теорія фонем С.К. Шаумяна та ін. Залежно від розуміння фонем і тих теоретичних положень, на яких базується її визначення, дослідники по-різному підходили до членування звукового потоку на фонем, а значить встановлювали різні системи фонем.

Людина сприймає звуковий потік, у якому розрізняються конкретні звуки; останні вона може за певними ознаками об'єднувати у звукотипи, або абстрактні звуки. Це чисто фізичні поняття, якими ми оперуємо на ступені спостереження. Проте для мовознавця важливими є не просто акустичні характеристики звуків, а ті їх властивості, які мають відношення до мови, що розрізняють у ній. ...Оскільки мовні одиниці сприймаються і

встановлюються на ступені спостереження, для них однаково важливими є і фізичні, і семіотичні характеристики, тому що ці одиниці, у свою чергу, є фізичними субстратами цих понять, які ми створюємо на вищому ступені абстракції – на ступені конструктів (В. *Перебийніс*).

2. Шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш], [дж] перед свистячими [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'] змінюються у вимові на відповідні їм свистячі. Унаслідок такого уподібнення вимовляємо подовжений свистячий звук: *доцці* [доц'і], *донечці* [до́не"ц'і], *лисичці* [ли"сич'і] або два свистячі звуки: *подружці* [подру́з'ц'і], *книжці* [кни́з'ц'і], *товаришці* [товари"с'ц'і].

На письмі такі зміни у вимові не позначаємо. Щоб не помилитися в написанні, слово із сумнівним приголосним потрібно замінити або дібрати до нього споріднене так, щоб після сумнівного звука стояв голосний (*подружці* – *подруженька*) або приголосний, що не впливає на вимову попереднього звука (*донечці* – *донечка*).

Уподібнення відбувається під час вимови дієслів на *-ться*, *-шся*.

Наприклад:

смісться [см'ійес'ц'а], *смішся* [см'ійес'ц'а] (О. *Глазова*, Ю. *Кузнецов*).

3. Є звуки і є фонемі. Це знають усі філологи, починаючи від студентів-першокурсників. Але зміст цих одиниць, їх сутність і, головне, їх розбіжності знають далеко не всі – не тільки не всі студенти, а й, щоб сказати в риму, не всі доценти. Існують фахівці, яких і досі шокує твердження, що в мові звуків немає – там є виключно фонемі, а звуки наявні тільки в мовленні, де вони служать для вираження, втілення фонем. Між тим це – свята істина, яка, здається, прийнята вже всіма фонологами незалежно від наукових шкіл, напрямків, різновидів тлумачення фонемі (таких різновидів існує близько десяти).

В українському мовознавстві, що славиться своїми фонетичними школами і дуже сильними, першокласними фонетистами, фонологія і фонема чомусь пасуть задніх.

Залишаються нерозв'язаними чи розв'язаними незадовільно деякі, в тому числі й кардинальні проблеми української фонології та фонологічної системи української мови. Пишуть усе про звуки та про звуки... Як можна кваліфікувати роботу дослідника, що уважно вивчає футляр, мало зачіпаючи своєю увагою чарівну скрипку, що лежить у тому футлярі? Зовсім не хочу цим сказати, що фонетика є футляром для фонології. Але кожен звук мовлення зокрема таки є футляром для фонемі, яка в цьому звуці втілена. Ця „футлярна функція” є, власне, основою для звуків. Усе інше – сприйняття та розуміння морфем, слів і речень, так само й породження та відтворення цих знакових одиниць, є вже сферою фонології, а не фонетики, фонем, а не звуків. Звуки потрібні мові для вираження фонем. І тільки (Ю. *Карпенко*).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Термін „сучасна українська літературна мова” двозначний. Які два поняття він позначає?
2. З яких розділів складається курс сучасної української літературної мови у вузі? Що вивчає кожен із цих розділів?
3. З якою подією пов'язують зародження сучасної української літературної мови?
4. Хто був зачинателем сучасної української літературної мови?
5. Кого вважають основоположником сучасної української літературної мови?
6. До якої мовної сім'ї, групи та підгрупи мов належить українська мова?
7. Чи тожними є поняття „українська національна мова” та „українська літературна мова”? Як вони співвідносяться?
8. Що таке літературна мова?
9. Назвіть ознаки літературної мови. Яка з цих ознак, на ваш погляд, є найголовнішою?
10. Чому літературна мова становить вищу форму національної?
11. Який зв'язок існує між українською літературною мовою та діалектами? На основі якого діалекту постала сучасна українська літературна мова?

12. Що таке норма літературної мови? Які ознаки має мовна норма?
13. Які типи мовних норм ви знаєте? Де фіксуються мовні норми?
14. Назвіть відмінності між усною та писемною формами літературної мови.
15. Що таке мовний стиль? Назвіть основні стилі сучасної української літературної мови.
16. Охарактеризуйте художній, науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, конфесійний, розмовний стилі за такою схемою: 1) сфера використання стилю; 2) призначення; 3) ознаки; 4) мовні засоби; 5) підстили.
17. Що таке державна мова?
18. Коли було конституційно закріплено державний статус української мови в Україні? Назвіть документи, у яких йдеться про статус української мови.
19. Яких українських мовознавців ви знаєте?

ФОНЕТИКА ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ДИСЦИПЛІНА

Вправа 7. До термінів, поданих у першій колонці, доберіть синоніми (один або кілька) з другої колонки.

сегментні фонетичні одиниці	просодичні фонетичні одиниці
суперсегментні фонетичні одиниці	лінійні фонетичні одиниці
фонетичне слово	такт ритмічна структура семантична структура акцентна група акцентно-ритмічна структура
фізичний аспект дослідження звука	перцептивний аспект дослідження звука
артикуляційний аспект дослідження звука	анатомо-фізіологічний аспект дослідження звука
лінгвістичний аспект дослідження звука	акустичний аспект дослідження звука функціональний аспект дослідження звука
приступ	витримка
експозиція	відступ
рекурсія	екскурсія кульмінація

розмах звукових коливань	амплітуда сила частота
перцепція	вимовляння сприймання розташування

Вправа 8. Продовжіть речення.

1. Органи мовлення поділяються на три поверхи: ... 2. Функція нижнього поверху мовленнєвого апарату – ... 3. Гортань як середній поверх апарату мовлення виконує функцію ... 4. Призначення верхнього поверху мовленнєвого апарату – ... 5. Матеріалом для творення звуків мови є ... 6. Голосові зв'язки – це ... 7. Роль резонаторів у процесі творення звуків виконують ... 8. Язик як орган мовлення складається з трьох частин: ... 9. Спинка язика ділиться на ... 10. З трьох надгортанних порожнин основну роль у формуванні звуків виконує ... 11. Визначальну роль у творенні звуків людської мови відіграє ... 12. Активними органами мовлення є ... 13. До пасивних органів апарату мовлення належать: ... 14. Найактивнішим і найважливішим органом звукотворення є ...

Вправа 9. Заповніть другу частину таблиці. Усно поясніть, як ви розумієте кожен знак звуків і фонем.

Звук	Фонема
Звук – явище фізичне та анатомо-фізіологічне	
Звук – явище індивідуальне	
Звук – явище конкретне	
Звук – мовленнєва одиниця	
Звук – величина залежна (залежить від оточення, позиції у слові)	
Звуків безліч	

Вправа 10. З поданих звукосполучень випишіть ті, які є складами.

Стр, дро, уа, здр, ао, пре, встро, ти, під, іо, стру, ау.

Вправа 11. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поділіть їх на склади. Поясніть, якими правилами ви керувалися. Охарактеризуйте кожен склад за такими ознаками: 1) прикритий / неприкритий; 2) відкритий / закритий; 3) наголошений / ненаголошений.

Мовознавство, сестра, полин, колиска, знання, малина, блискітка, поздоровлення, вибирати, молитва, смерека, Марічка, віддати, піддашся, вітряно, маківка, електроніка, ім'я, постригти, наближення, словник, крадіжка, пауза, намисто, розвиток, концепція, підручник, морфема, хвіртка, інституція.

Вправа 12. Поділіть подані слова на склади і для переносу з рядка в рядок, указуючи всі можливі варіанти. Порівняйте правила фонетичного складоподілу й орфографічні правила переносу.

Зразок:

[у-бо-зтво] – убо-зтво, убоз-тво, убозт-во.

Підживити, мрія, боягузтво, козацький, око, слизький, Дніпро, Валерія, кобзар, пальці, академія, майдан, грудка, буття, розбавити, осінній, броджу, гострий, бездоріжжя, олівець, мишка, гудзик, український, далекосхідний, подзьобати, підзолистий, ярмо, оазис, МАГАТЕ.

Вправа 13. Поділіть подані речення на такти (фонетичні слова), визначте, скільки слів і скільки тактів має кожне з них. Чи збігаються межі слів і тактів? Випишіть: а) такти, що збігаються зі словами; б) такти, які включають проклітики; в) такти, які мають енклітики. Встановіть частини мови належність слів, що виступають проклітиками й енклітиками.

1. До призову в армію хіба що дурень жениться (*А. Головка*).
2. Відпросився б ти в командира, прийшов би до мене хоч на часину (*О. Гончар*).
3. Не день, не годину, в журбі та в печалі Прожив той співець, як в пустині.
4. Спи ж ти, малесенький, пізній бо час (*З творів Лесі Українки*).
5. Розказав би про те лихо, та чи ж то повірять!
6. Дивлюся на море широче, глибоке, Поплив би на той бік – човна не дають.
7. Полетів би, послушав би, заплакав би з ними... Та ба, доля приборкала між людьми чужими.
8. Пішов би я в Україну, Пішов би додому, Там би мене привітали, зраділи б старому... (*З творів Т. Шевченка*).
9. Може, це я, або хто, або ти ось там сидить у куточку веранди.
10. Як довго йшла до тебе, як

нехутко, і скільки ще і сумнівів, і втом! 11. Вона не чула зроду про Растреллі. Вона ходила в степ на буряки. А от якби не сволок, а на стелі – щоб тільки небо, небо і зірки (*З творів Л. Костенко*).
12. Прихилитися б у затінку до зеленої землі, і вона б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень жнив (*М. Стельмах*).
13. Його й в окропі не впіймаєш (*М. Номис*).
14. Стояла собі хатка – дірваний чобіток. А в ній жила бабуся, що мала сто діток (*Н. Забіла*).

Вправа 14. Поділіть на синтагми, запропонувавши кілька варіантів поділу. Від чого залежить членування фрази на синтагми? Чому одну і ту ж фразу можна поділити на синтагми по-різному, але не довільно? Що обмежує варіативність цього поділу?

1. Як парость виноградної лози, Плекайте мову. Пильно й ненастанно Політь бур'ян. Чистіша від сльози Вона хай буде. Вірно і слухняно Нехай вона щоразу служить вам, Хоч і живе своїм живим життям (*М. Рильський*).
2. Коли буду я навіть сивою, і життя моє піде мрякою, я для тебе буду красивою, а для когось, може, й ніякою. А для когось лихою, впертою, ще для когось відьмою, коброю. А між іншим, якщо відверто, то була я дурною і доброю (*Л. Костенко*).
3. У полі пусто вже. Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не луна у яру дзвін коси; голо й сумно, подихає осінню (*В. Винниченко*).
4. Я тепер маю окремих світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини – одна зелена, друга блакитна - й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами (*М. Коцюбинський*).

Вправа 15. Поділіть віршовані рядки на фрази.

1. Приймає цар послів державних. Вже здивував, чим тільки міг. Драглисто євнухи дрижали, наказів прагнули. Поріг охороняли алебарди. В короні сяло чоло. Були раби, служниці, барди, лише цариці не було.
2. Петро – не Юда. Він любив Учителя. І вуст він зроду був би не отверз. ...Коли вели Ісуса до мучителя, була сльота. Петро апостол змерз.
3. Ця ніч мені буде надовго – як рицарська давня балада. Зима. Стародавній замок. Печаль королівських лип.

Усе минуло, Ядвіго. І царство минуло, і влада. Одне лишилось, Ядвіго. Оцей твій жіночий схлип. 4. Той дід був простого роду. Він був мужицького роду. Йому рушники вишивали дві Ганьки і п'ять Варвар. Той дід був поїхав до міста – продавати городину. Той дід був як Вас побачив, той дід був пропив товар! 5. Я кохаю Вас, Сво. Не виходьте за мене заміж. Не жалійте мене, хоч і тяжко буде мені. Я Вас прошу, ні слова. Усе передумайте за ніч. Добре зважте на все, і вранці скажете: ні (З творів Л. Костенко).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке фонетика? Що є об'єктом вивчення цієї лінгвістичної дисципліни?
2. Що таке сегментні фонетичні одиниці?
3. Назвіть сегментні фонетичні одиниці, враховуючи їх субординацію (від найпростішої до найскладнішої).
4. Що таке суперсегментні фонетичні одиниці? Які фонетичні одиниці належать до суперсегментних?
5. Яку фонетичну одиницю іноді визначають як сегментно-суперсегментну? Чому?
6. Яка одиниця лежить в основі системи фонетичних одиниць? Дайте їй визначення.
7. Як співвідносяться склад і звукосполучення? Чи є тотожними ці поняття?
8. Що таке фонетичне слово? Наведіть приклад.
9. Дайте визначення синтагми.
10. Що таке фраза?
11. Дайте визначення суперсегментних фонетичних одиниць – наголосу, паузи, інтонації.
12. Які аспекти дослідження мовного звука ви знаєте? Охарактеризуйте кожен з них.
13. Що таке звук з анатомо-фізіологічного погляду?
14. Які органи беруть участь у творенні звуків? Який з цих органів є найактивнішим і найрухомішим?
15. Що таке активні органи мовлення?
16. Що таке пасивні органи мовлення?
17. Дайте визначення артикуляції.

18. З яких фаз (етапів) складається артикуляція? Який етап артикуляції є основним?
19. Що таке екскурсія?
20. Що таке витримка?
21. Що таке рекурсія?
22. Дайте визначення мовного звука з фізичного погляду.
23. Які фізичні величини властиві мовному звукові?
24. Від чого залежать сила й висота звука?
25. Що таке тони й шуми?
26. Яка акустична величина є найважливішою для розрізнення звуків?
27. Яка наука досліджує звуки у функціональному аспекті?
28. Коли зародилася фонологія і хто був її засновником?
29. Що є об'єктом вивчення фонології?
30. У чому полягає відмінність між звуком і фонемою?
31. Які фонологічні школи ви знаєте?
32. Яких українських фонетистів ви знаєте?

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗВУКІВ

Вправа 16. Встановіть відповідність між українськими та іншомовними термінами.

пом'якшені	латеральні
зімкнено-щілинні	консонантні
губно-губні	дентальні
вибухові	назальні
голосні	лабіалізовані
дрижачі	палаталізовані
глоткові	білабіальні
приголосні	вокальні
м'які	фрикативні
губно-зубні	африкати
носові	вібранти
зубні	фарингальні
огублені	експлозивні
щілинні	лабідентальні
бокові	палатальні

Вправа 17. Порівняйте класифікації голосних, знайдіть розбіжності. Класифікація якого голосного викликає найбільше дискусій? Зверніть увагу на те, де він розміщений у класифікаційних таблицях, і визначте ряд та піднесення цього звука в різних фонетичних описах системи українських голосних.

**Артикуляційна класифікація голосних
за М. Наконечним**

(Курс сучасної української літературної мови / за ред.
Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – С. 140)

		Ряд		
		передній	середній	задній
Піднесення (положення язика)	високе	<i>i</i>		<y>
	середнє		<i>e</i>	<o>
	низьке			<i>a</i>

**Артикуляційна класифікація голосних
за Н. Тоцькою**

(Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика /
за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 54)

		ряди		
		передній	середній	задній
ступені підняття	високий	<i>i</i>		<y>
	середній	<i>u</i>		<o>
	низький		<i>e</i>	<i>a</i>

**Артикуляційна класифікація голосних
за Н. Тоцькою**

(Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова.
Фонетика. Орфоєпія. Графіка. Орфографія : навч. посіб. /
Н.І. Тоцька. – К. : Вища школа, 1981. – С. 59)¹

		ряди		
		передній	середній	задній
підняття	високе	<i>i</i>		<y>
	високо-середнє	<i>u</i>		
	середнє		<i>e</i>	<o>
	низьке			<i>a</i>

Вправа 18. Розгляньте класифікаційну схему голосних української мови. Порівняйте артикуляцію наголошених голосних з артикуляцією ненаголошених.

**Артикуляційна класифікація наголошених
і ненаголошених голосних між твердими приголосними
за Н. Тоцькою**

(Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика /
за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 123)²

		ряди		
		передній	середній	задній
ступені підняття	високий	<i>[i]</i> <i>i</i>		<i>[y]</i> <i>y</i>
	середній	<i>[u]</i> <i>u</i>		<i>[o]</i> <i>o</i>
	низький		<i>[e]</i> <i>e</i>	<i>[a]</i> <i>a</i>

¹ Така форма схеми, на думку Н. Тоцької, на відміну від раніше прийнятої в українському мовознавстві (у вигляді прямокутника, розбитого на дев'ять клітинок), дає наочнішу картину взаємного розміщення звуків, оскільки вона відтворює будову ротової порожнини й положення найвищої точки передньої чи задньої частини спинки язика відносно до піднебіння при вимові того чи іншого голосного.

² Наголошені голосні подано у квадратних дужках.

Вправа 19. Порівняйте класифікації приголосних, знайдіть розбіжності. Зверніть увагу на те, як визначено статус приголосних [л], [р], [м], [н] різними дослідниками.

Артикуляційна класифікація приголосних за Л. Прокоповою

(Прокопова Л. І. Приголосні фонемі сучасної української літературної мови / Л. І. Прокопова. – К. : Вид-во КДУ, 1958. – С. 77)

		ГУБНІ				ЯЗИЧНІ							ФАРИН-ГАЛЬНІ				
		Губно-губні		Губно-зубні		передньоязичні					задньоязичні						
		не палат. палат.		не палат. палат.		дорсальні		апикальні		какумінальні	середньоязичні	не палат. палат.			не палат. палат.		
						не палат. палат.	не палат. палат.	не палат. палат.	не палат. палат.								
шумні	проривні	корот.	п	б			т	д					к				
		довгі															
	афrikати	корот.			ц	ц'	ч	дж									
		довгі					(ч)	ч'									
щільні	корот.		ф	в	с	з	с'	з'	ш	ж		х	г				
	довгі				с'	з'	з'	ш'									
сонорні	проривні носові	корот.	м			н					н'						
		довгі				н					н'						
	щільні бокові	корот.								й							
		довгі															
	вібранти	корот.				л			л'			р	р'				
		довгі							л'								

Артикуляційна класифікація приголосних за М. Наконечним

(Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – С. 147)

Місце творення	ГУБНІ				ЯЗИЧНІ								ГОРТАННІ					
	Губно-губні		Губно-зубні		передньоязичні				середньоязичні		задньоязичні							
	Т		Т		plosкі		котловинні		Т		М				М		Т	
					дз	гл	дз	гл										
П	б		п		д		т				д'		т'		g		к	
	д		д								д'		т'					
Н	м				н								н'					
	д		д		н		н						н'		н'			
Ф	в [ф]		ф		з	с	з'	с'	ж		ш		j		x		h	
	д		д		дз		ц		дз'	ц'	дж		ч		ж'		ш'	
А	д		д		дз		ц		дз'		ц'		ч'					
	д		д		л								л'					
Д	д		д		р		р'											
	д		д															

Артикуляційна класифікація приголосних

(Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови : в 2 ч. / М. А. Жовтобрюх, М. Б. Кулик. – К. : Вища шк., 1972. – Ч. 1. – С. 125)

участь шуму і голосу	місце творення	губні		язикові					
		губно-губні	губно-зубні	передньоязикові		середньоязикові	задньоязикові	глоткові	
		тв.	тв.	тв.	м.	м.	тв.	тв.	
шумні	проривні	дзвінкі	[б]		[д]		[д']	[г']	
		глухі	[п]		[т]		[т']	[к]	
	фрикативні	дзвінкі			[з]	[ж]	[з']		[г]
		глухі		[ф]	[с]	[ш]	[с']		[х]
афrikати	дзвінкі			[дж]	[дз]	[дз']			
	глухі			[ч]	[ц]	[ц']			
сонорні	фрикативні		[в]				[л]		
	зімнено-прохідні	носові	[м]		[н]		[н']		
		ясенно-бокові			[л]		[л']		
вібранти			[р]		[р']				

Артикуляційна класифікація приголосних за Н. Тоцькою

(Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова.
Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія : навч. посіб. /
Н.І. Тоцька. – К. : Вища школа, 1981. – С. 91)

За активним мовним органом			губні				язикові				глоткові		
			губно-губні		губно-зубні		передньо-язикові		середньо-язикові	задньо-язикові			
			тверді	м'які	тверді	м'які	тверді	м'які		тверді	м'які	тверді	м'які
шумні	зімкнені	чисті	дзвінкі	б				д	д'		г		
		глухі	п					т	т'		к		
	африкати	дзвінкі					дз	дз'					
		глухі					ц	ц'					
	щілинні	дзвінкі					з	з'				г	
		глухі			ф		с	с'		х			
сонорні	зімкнені носові		м				н	н'					
	щілинні	серединні	в						й				
		бокові					л	л'					
		дрижачі					р	р'					

Вправа 20. Знайдіть у кожному ряду „зайвий” звук, поясніть, чому він випадає з ряду.

- [с], [дз], [дж], [з];
- [й], [м], [в], [ф], [н];
- [к], [г], [б], [д], [т];
- [г], [к], [г], [х];
- [дж], [ш], [дз], [ч], [ц];
- [в], [ш], [с], [х], [р], [ж], [й];
- [й], [ф], [г], [з], [н], [с];
- [г], [дж], [ц], [т], [ч], [ш], [к];
- [в], [м], [н], [п], [ф];
- [с], [ц], [т], [г], [ш], [ч];
- [б], [дз], [г], [в], [з], [ж].

Вправа 21. Продовжіть ряди звуків, визначте, яка ознака об'єднує звуки кожного ряду.

- [дж], [дз], [дз'], [дж'], [ч] ...
- [з], [ц], [дз'], [с'] ...
- [ж'], [ч'], [в'], [м'], [г'], [дж'] ...
- [п], [с], [ц], [ш], [т], [к] ...
- [г], [с], [й], [х], [ф], [з] ...
- [г], [г'], [б], [б'], [з], [з'], [дж], [дж'], [д], [д'] ...
- [м], [в], [б] ...
- [д], [з], [ц], [н], [т], [л] ...
- [р], [ж], [ч] ...
- [і], [и] ...

Вправа 22. Запишіть фонетичною транскрипцією, дайте повну характеристику звуків, з яких складаються подані слова. Приголосні охарактеризуйте за такими ознаками: участь голосу і шуму, місце творення, спосіб творення, наявність / відсутність палаталізації, звукове враження; голосні звуки охарактеризуйте за такими ознаками: ряд, піднесення, лабіалізованість / нелабіалізованість, наголошеність / ненаголошеність.

Зразок:

[фейа]

[ф] – приголосний, шумний, глухий, губний, губно-зубний, щілинний, твердий;

[е] – голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений;

[й] – приголосний, сонорний, язиковий, середньоязиковий, щілинний, м'який;

[а] – голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Бричка, п'яніти, джмелик, кіготь, цуратися, гедзь, шляхтич, дріжджі, мерехтливий, під'юджувати, віддзеркалює.

Вправа 23. Визначте слова за характеристиками звуків, з яких вони складаються.

1.

- приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, щілинний, твердий, свистячий;

- 2) голосний заднього ряду, середнього піднесення, огублений, наголошений;
- 3) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, твердий;
- 4) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, зімкнений, африкат, твердий, свистячий;
- 5) голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

2.

- 1) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, м'який;
- 2) голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 3) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, піднебінний, зімкнений, африкат, твердий, шиплячий;
- 4) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, зімкнений, проривний, твердий;
- 5) голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

3.

- 1) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, зімкнений, африкат, твердий, свистячий;
- 2) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, щілинний, твердий;
- 3) голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, наголошений;
- 4) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, твердий;
- 5) голосний переднього ряду, високого, але обниженого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;
- 6) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, зімкнений, проривний, твердий.

4.

- 1) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, піднебінний, зімкнений, африкат, твердий, шиплячий;
- 2) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, пом'якшений;
- 3) голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 4) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, щілинний, боковий, м'який.

5.

- 1) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, щілинний, твердий, свистячий;
- 2) голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, ненаголошений;
- 3) приголосний, шумний, глухий, губний, губно-зубний, щілинний, пом'якшений;
- 4) голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 5) приголосний, сонорний, середньоязиковий, щілинний, м'який;
- 6) голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

6.

- 1) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, щілинний, твердий;
- 2) голосний переднього ряду, високого, але обниженого піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 3) приголосний, сонорний, передньоязиковий, піднебінний, вібрент, м'який;
- 4) голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;
- 5) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, піднебінний, щілинний, твердий, шиплячий;
- 6) голосний переднього ряду, високого, але обниженого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;

- 7) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, твердий;
- 8) голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, ненаголошений.

7.

- 1) приголосний, сонорний, середньоязиковий, щілинний, м'який;
- 2) голосний заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований, наголошений;
- 3) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнений, зімкнено-прохідний, носовий, м'який;
- 4) голосний переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;
- 5) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, щілинний, м'який, свистячий;
- 6) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, проривний, м'який.

8.

- 1) приголосний, шумний, дзвінкий, губний, губно-губний, зімкнений, проривний, пом'якшений;
- 2) голосний заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований, ненаголошений;
- 3) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, піднебінний, зімкнений, африкат, твердий, шиплячий;
- 4) голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 5) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, зімкнений, проривний, твердий.

9.

- 1) приголосний, сонорний, середньоязиковий, щілинний, м'який;
- 2) голосний заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, наголошений;
- 3) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, щілинний, твердий;

- 4) голосний переднього ряду, високого, але обниженого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений;
- 5) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, піднебінний, щілинний, твердий, шиплячий;
- 6) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, піднебінний, зімкнений, африкат, твердий, шиплячий;
- 7) голосний переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Вправа 24. З текстів випишіть і затранскрибуйте слова, що мають м'які і пом'якшені приголосні. Вкажіть, у яких позиціях вони виступають; поясніть, як м'якість приголосних позначається на письмі.

I. Сліпучий день, коли світяться стерні, а шляхом, що стелиться з нашого табору до найближчого містечка, артилерійські трудові наші коні топчуть. Тільки не гармату тягнуть за собою, не в артилерію впряжені, а в звичайну бочку-водовозку. Високо на ній в пілотці набакиреній, в медалях на всі груди сидить Діденко Сашко, артилерист. Про демобілізацію думає хлопець, не інакше. Бо всі ми в ці дні тільки тим і живемо, що скоро додому, а там кожного з нас жде любов (*О. Гончар*).

II. Джміль щойно залишив ромен (його голівка в білому пелюстковому вінку ще колишеться) і вже висить, розгойдуючись над блакитним келишком дзвіночка. Я не встигаю ступнути ближче, а джміль уже перебрався на ясно-жовтий острівець коров'яку. Відтак він повзе по волоті медівника, а звідти знову перелітає на ромен, з ромену на яскраво-червоне тім'ячко колючого, пихатого реп'яшнику. За мить він уже на рожевій китиці чебрецю. Я ледь повертаю голову, а він – на жовтій волоті льонку. Я заплющую очі: чи не сниться мені? І знову розплющую – джмелі ледь не на кожній квітці, вони тільки міняються місцями, і весь видолок аж гуде від них. Я розгублююся, не знаючи, за яким стежити. Джмелі падають в траву і знов злітають, вештаються над самісінькою землею, ніби обмацують її, і несподівано, коли, здається, ти нарешті вистежив гніздо, підносяться вгору і зникають за косогородом, у білястій прозорості неба (*В. Дрозд*).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Які ознаки покладено в основу розрізнення голосних і приголосних звуків?
2. У чому полягає функціональна специфіка голосних?
3. Назвіть артикуляційні відмінності між голосними і приголосними.
4. Якими акустичними параметрами голосні відрізняються від приголосних?
5. Що таке голосні звуки?
6. Що таке приголосні звуки?
7. За якими ознаками класифікують голосні?
8. Чим зумовлений ряд голосних?
9. Чому в класифікаційній таблиці українських голосних є середній ряд?
10. Чим зумовлене піднесення голосних?
11. Як змінювалися думки мовознавців щодо місця, яке займає в класифікаційній таблиці голосних звук [u]?
12. Які звуки називаються огубленими, або лабіалізованими?
13. На основі яких ознак побудована артикуляційна класифікація приголосних звуків?
14. На які групи поділяються приголосні української мови за ознакою „участь голосу і шуму”?
15. У творенні яких звуків голос переважає над шумом?
16. У творенні яких звуків шум переважає над голосом?
17. Які звуки складаються лише із шуму?
18. Що таке місце творення для приголосного? Назвіть групи приголосних за місцем творення.
19. Як класифікують приголосні за способом творення?
20. Як творяться щілинні приголосні?
21. Охарактеризуйте вимову проривних приголосних. Чому їх ще називають „вибуховими”, „миттєвими”, „експлозивними”?
22. Як творяться афrikати?
23. Які звуки називаються зімкнено-прохідними?
24. Як вимовляється вібрант [p]?
25. Як утворюється боковий приголосний [л]?

26. Що таке палаталізація приголосних звуків?
27. На які групи поділяються приголосні звуки української мови за ознакою „наявність / відсутність палаталізації”?
28. Як використовуються відомості про класифікаційні ознаки голосних і приголосних звуків лінгвістичними та нелінгвістичними науками?

ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У ПОТОЦІ МОВЛЕННЯ

Асиміляція

Вправа 25. Знайдіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких відбувається уподібнення за дзвінкістю, усно охарактеризуйте асимілятивні зміни.

Зразок:

Боротьба – [бород'ба] – часткова регресивна асиміляція за дзвінкістю: глухий [т] уподібнився до парного йому дзвінкого [д] під впливом наступного дзвінкого [б].

1. Вирвалися ще за тепла на молотьбу. 2. І хлопці мовчали, тривожно прислухалися, як билося сполохане село. 3. Оксана ж – хоч би обід швидше, та надвір, та з дівчатами на левади (З творів А. Головка). 4. І коли повз мене біжать (крос), коли я дивлюсь на футбол, на легкоатлетів – я захоплююсь (Остан Вишня). 5. Коли корова йшла з пасьби додому повагом, немов з роботи, телятко терлося у неї під боком і лізло до вим'я (Григор Тютюнник). 6. Сучасний білоруський мовознавець Адам Супрун числівником називає клас повнозначних слів, які означають число, кількість, міру і пов'язані з числом розумові категорії порядку при лічбі, кратності (повторюваності), сукупності (збірності) (В. Гортинич). 7. Очима ти сказав мені: люблю. Душа складала свій тяжкий екзамен (Л. Костенко). 8. Якби оті проміння золоті у струни чарами якими обернути, я б з них зробила б золотую арфу (Леся Українка). 9. Ось травичка. Ось доріжка. Ось дитинка. Ручки. Ніжки (Н. Забіла). 10. Минув Великдень – і яюсь одразу настали теплі дні. Скінчився період боротьби початків, шаленої битви скованих і

схованих сил, коли все живе мало одну ціль – проявитися, родити й родитися (Г. Хоткевич).

II. 1. А як же ти, а як же ця молитва, А як же ця змордована клятва І рук моїх заломлена гонитва За тим, що зветься доля і судьба? (І. Драч). 2. Гуде планета в буднях, як вокзал (Б. Олійник). 3. Може, до п'ятдесяти дверей, а у котрі постукати, кого спитатись – не знати (Ірина Вільде). 4. Весь Вишгородський широкий шпиль був ніби помережаний смугами розкішних зелених городів (І. Нечуй-Левицький). 5. Наша дума, наша пісня Не вмре, не загине... От де, люде, наша слава, Слава України! 6. На Великдень, на солomé Против сонця, діти Грالیлись собі крашанками Та й стали хвалитись Обновами (З творів Т. Шевченка). 7. Роблячи у болгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очунав (М. Коцюбинський). 8. – Це якби в шістдесятих, – каже батько, – ми б уже були під в'язницею, били б кулаками по воронках. 9. Боюся екзальтованих подруг, балакучих самотників, лекторів, у яких лоби перекреслені жировими складками, і мислителів – оригінальних, як вдруге відкритий біном. 10. У цьому черствому скрипучому світі тільки любити – тепер екзотика (З творів Л. Костенко).

Вправа 26. У поданих реченнях знайдіть слова, у яких відбувається уподібнення за глухістю, запишіть їх фонетичною транскрипцією, усно охарактеризуйте асимілятивні зміни.

Зразок:

Легко – [лєхкo] – часткова регресивна асиміляція за глухістю: дзвінкий [з] уподібнився до парного йому глухого [х] під впливом наступного глухого [к].

I. 1. Моторошно гуде ліс, видзвонює крижаними кайданами, цокотять обмерзлими кігтями кури у сінях і, висвистуючи крильми, злітають на сідало. 2. Тулився мовчки десь у кутку, ховаючи в темряві не так себе, як шапку з печаткою... 3. Мати ніжно куйовдить мою чуприну, і рука у них легка, як пташине крило. 4. Я з усієї сили зціплюю зуби, щоб не труситись. 5. – Береться морозець, – хваляться мати і, зсутулившись, довго хукають у долоні.... 6. Знають, що в нього жінка й діти, знають, що завтра

вранці наші ворота будуть облігі дьогтем і їм доведеться шкребти їх ножем, ховаючи обличчя в хустку, – знають, а ждуть (З творів Григора Тютюнника). 7. Відкрий мені свої хвороби, молю тебе, княже, я піду на край світу і напитаю зілля, щоб цілити тебе. 8. Золототкана одіж спадала до землі, звів той юнак руку зі срібними нігтями і погладив Федора по голові, як дитя... 9. – Тісно тобі тут, Федоре, й вогко, – сказав, роззираючись по келії (З творів В. Шевчука). 10. За татарським бродом, на козачному, із сивого жита, з червоного маку викотився місяць, а біля козацької могили заскрипів, обертаючись навколо свого короля, старий вітряк (М. Стельмах).

II. 1. Швиденько загнала скот у загороду та до хустки мершій. Лап, – вогкенька ще. 2. Вилізли тіні з садків, з-під стріх, із-за повіток. 3. І не думав, і не гадав ніколи він, що Тихін отакий легковірний: хтось белькнув дурним язиком, а він і глузд втратив. 4. Як зсутеніло, що ткати не видно вже, Давид виліз із-за верстата... 5. Дівчата ще надходили, хлопці їх зсаджували на ганок, а як котрої – то не хотіли навмисне: це з тих бідових дуже. 6. А обабіч шляху з тихим шумом хлопались зелені хвилі хлібів (З творів А. Головка). 7. Заглиблений у книг нових і давніх стоси, Він слухав голоси з низин і з-понад хмар. 8. Пахне грибами й медом, вогкістю пахне тією, Що, oprіч назви осінь, немає імені їй (З творів М. Рильського). 9. Тут можна було зустріти полупанків, котрі з дiгтярів, чумаків повиводили своїх дітей у „люди” (Панас Мирний). 10. В нахолolій церкві тьмяно поблискують саморобні свiчі, зсукані з темного воску дуплянок (М. Стельмах).

Вправа 27. Прочитайте вголос і запишіть фонетичною транскрипцією слова, поділивши їх на дві групи: 1) ті, у яких відбувається асиміляція за глухістю; 2) ті, у яких дзвінкі приголосні не оглушуються. Поясніть, чому в словах другої групи приголосні зберігають свою дзвінкість.

Бiгти, стежка, безперечний, порiг, бабка, тяжкий, легкий, ризький, мед, казка, дiгтяр, вузький, розпечений, хiд, безкрай, тягти, слiд, черезплічник, гiдко, нiж, дiжка, рiзко, пiшохiд, указ,

розцінка, борідка, вогкий, смужка, голуб, допомогти, мигцем, скибка, безправ'я, гриб, розквіт, вклад.

Вправа 28. Знайдіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких: 1) шиплячі зазнають асимілятивних змін під впливом свистячих; 2) свистячі зазнають асимілятивних змін під впливом шиплячих. Дайте повну характеристику цих явищ. Назвіть слова, у яких одночасно з уподібненням за місцем і способом творення відбувається уподібнення за м'якістю.

Зразок:

Аж зараз – [аз:áраз] – повна регресивна асиміляція за місцем і способом творення: шиплячий [ж] уподібнився до свистячого [з] під впливом наступного свистячого [з].

I. 1. На річці, на білому камені молодиця прала (В. Голобородько). 2. Як ти зжилася з тугою чайною! (Л. Костенко). 3. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш в білій сорочці з широкими рукавами. 4. ...все це наводить на душу тихі думи, втихомирює серце, в котрому й сам не зчуєшся, як примічаєш ласку й любов до всього... 5. Між сірими скелями стоїть на низині стара церква з трьома банями, сіра, поросла сизим та зеленим мохом... 6. – Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького Кайдашця, – говорив Кайдаш за чаркою горілки в шинку (З творів І. Нечуя-Левицького). 7. Прошу: сонечко в золотій сорочці, постій за дубами – на далекій дорозі! (В. Барка). 8. А ще пізніше, копаючи льохи для вина, знайшли ми і самого хазяїна Січі – запорожця (О. Гончар). 9. Поцілунки прощань розшастав і ні дотику не зберіг, наче ввік не ввійду у хату і не вийдеш назустріч мені. 10. Мислі жорстокий камінь обезчещує юність зелені, скалічує квітнів листя (З творів Б. Рубчака). 11. І все-таки про пташку неправильно сказав: пташці велів Господь одне, а людині інше (В. Шевчук).

II. 1. Василько мало не плакав з жалю (М. Коцюбинський). 2. І пригадаються нам грози й райдуги, які прошуміли, відпалахкотіли над землею, принісши нам щастя... (Ю. Збанацький). 3. А зал, як тур, реве безжально (Б. Олійник). 4. Надворі, припадаючи цупким листям до шибок, видзвонювала дика груша, розчахнута вітром.

5. В розщепину провалилась жовтенька падалиця... 6. Палажці робилося ніяково і трохи якось аж млосно від тих слів. 7. Знадвору увійшла Одарка – вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками (З творів Григора Тютюнника). 8. Та вся ця прикрість одразу ж зникала, тільки-но дівчина згадувала про чоловіка в гречці. 9. Хлопець аж зуби зціпив. Повз Мотузчин двір як проходив – і не глянув. 10. Були без шапок, ішли похнюплено, важко тягнучи ноги, мовчазні (З творів А. Головка). 11. – Не тривожся, матусю, ніхто на моє життя не чатує. Я тут так потрібна, не тривожся (Р. Федорів).

Вправа 29. Випишіть і затранскрибуйте слова, у яких відбулися асимілятивні зміни проривних [ʤ], [ʧ] під впливом щілинних і африкатів. Дайте характеристику процесам уподібнення.

Зразок:

Вітчизна – [в'іч:и́м] – повна регресивна асиміляція за місцем і способом творення: проривний [ʧ] уподібнився до африката [ч] під впливом наступного африката [ч].

I. 1. І в пам'яті зринає давня пісня: „Ой верніться ж, літа мої...”. Не вернуться. Відгріміли, віддзвеніли (Ю. Збанацький). 2. Так відлітають птахи наших гір у вирій долин квітчастих, на дівчата й льон багатих (Б.-І. Антонович). 3. Де багатство, там і заздрість (В. Шевчук). 4. Тут лиса аж закрутилась. – Я хороша! Я не зла! Я з зайчатком не сварилась, По-сусідському жила!.. А сама мерщій на ганок, та – по східцях, та – у ліс!.. (Н. Забіла). 5. А до сонця золота струна Тчеться вітром, тчеться від землі – Я пливу до сонця на крилі (І. Драч). 6. Розходься, братці! (А. Головка). 7. От чудно, – каже Соня, зітхаючи, – кругом сади цвітуть, а там – сніг (Григор Тютюнник). 8. Було у дня дванадцять годин, дванадцять князівен, білих лебідок. 9. Відчувати простір: літ чорних птахів далеко, відчувати час: чіткі рисунки в чорних печерах (З творів Б. Рубчака). 10. Чи не найкращим свідченням цього є „Зачарована Десна”, написана Довженком уже на схилі віку, коли досвід так щедро збагатив художника і його філософські роздуми над життям сягали найдальших обривів (О. Гончар).

II. 1. Вибіг він аж на перон. Там відчеплений вагон (І. Малкович за С. Маршаком). 2. Гойдається вечора зламана віть, мов костур сліпого, що тичеться в простір осінньої невіді. 3. Ота зоря – вістунка твого шляху, хреста і долі, ніби вічна мати, вивищена до неба (од землі на відстань справедливості)... 4. Це все – одне прощання понадмірне – з Вітчизною, зі світом, із життям... (3 творів В. Стуса). 5. ... Осінь, ви і осінній час, Коли стало любити важче І солодше любити знов (М. Вінграновський). 6. Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій. 7. Митцю не треба нагород, його судьба нагородила. 8. Що писав би Шевченко в тридцять третьому, в тридцять сьомому роках? (3 творів Л. Костенко). 9. Ти одживешся на Україні (Леся Українка). 10. Українці – стародавній народ, а мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж персидська, китайська, монгольська і всілякі інші (Ельвія Челебі).

Вправа 30. Від поданих іменників утворіть форми давального й місцевого відмінків однини та запишіть їх фонетичною транскрипцією. Охарактеризуйте зміни приголосних, які при цьому відбуваються, узагальніть свої спостереження.

Зразок:

Петрушці, у петрушці – [пe^uтpуc^uцⁱ] – часткова регресивна асиміляція за місцем і способом творення та за м'якістю: твердий шиплячий [ш] уподібнився до м'якого свистячого [c'] під впливом наступного м'якого свистячого [ц']. Буквосполученню шц перед закінченням –і в давальному й місцевому відмінках іменників відповідає звукосполучення [c^uцⁱ].

Дужка, ложка, стежка, книжка, Палажка, діжка, сережка, папужка, сніжка; юшка, пташка, дошка, кашка, пляшка, грушка, кришка, подушка, Мелашка; поличка, онучка, паличка, ручка, річка, копичка, собачка, швачка, наймичка; нотатка, квітка, тітка, азіатка, калитка, печатка, плитка, намітка, кімнатка; незабудка, жердка, кладка, грядка, борідка, колядка, загадка, довідка, ягідка.

Вправа 31. Від дієслів утворіть форми: 1) другої особи однини теперішнього часу; 2) третьої особи однини й множини теперішнього часу. Запишіть їх фонетичною транскрипцією, охарактеризуйте і схематично зобразіть звукові зміни, які відбуваються в цих формах.

Зразок:

Миєшся – [мійеⁱс^u:a] – повна регресивна асиміляція за місцем і способом творення та за м'якістю: твердий шиплячий [ш] уподібнився до м'якого свистячого [c'] під впливом наступного м'якого свистячого [с']; буквосполученню -шся в дієслівній формі другої особи однини відповідає звукосполучення [c^u:a];

Миється, муються – [мійеⁱц^u:a], [мійуц^u:a] – відбулися такі асимілятивні зміни: 1) часткова регресивна асиміляція за місцем і способом творення: [т^uс^u] → [ц^uс^u]; 2) повна прогресивна асиміляція за способом творення: [ц^uс^u] → [ц^uц^u]; буквосполученню -ться в дієслівних формах третьої особи однини й множини теперішнього часу відповідає звукосполучення [ц^u:a].

Боротися, орієнтуватися, хвилюватися, шануватися, одягатися, молитися, вмиватися, гойдатися, торгуватися, соромитися, намагатися, клопотатися, каятися, турбуватися, снитися, хилитися, смажитися, стригтися, готуватися, братися, дивуватися, чергуватися, стажуватися, взуватися, шикуватися.

Вправа 32. Утворіть форму другої особи однини наказового способу. Визначте, які зміни приголосних звуків при цьому відбуваються.

Зразок:

Заводься – [завод^oд^zс^u:a] – часткова регресивна асиміляція за місцем і способом творення: проривний [д'] уподібнився до африката [д^z] під впливом наступного щипливого [с'].

Порізатися, вимазатися, зважитися, обмежитися, розважитися, напружитися, наїстися, морочитися, мучитися, вибачитися, виплакати, викликати, погодитися, порадитися, обходитися, нудитися, поводитися, всістися, позбутися.

Вправа 33. З тексту випишіть і затранскрибуйте слова, у яких відбувається уподібнення за м'якістю. Дайте повну характеристику асиміляцій.

Зразок:

Дні – [д^uнⁱ] – часткова регресивна асиміляція за м'якістю: твердий [д] уподібнився до м'якого [д'] під впливом наступного м'якого [н'].

Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне,

ще не вспіло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле – що безкрає море – скільки зглянеш – розіслало зелений килим – аж сміється у очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо – ні плямочки, ні хмариночки, чисте, прозоре – погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею співає хліборобська доля... Легенький вітерець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чути тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, – дзвенить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, – і все те зливається до купи у якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, ширість, любов до всього... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину – аби неділя або яке свято – хлібороби виходять на поле хліба обдивляться! (*Панас Мирний*).

Вправа 34. Запишіть фонетичною транскрипцією слова, поділивши їх на групи: 1) з обов'язковим м'якшенням приголосних унаслідок асиміляції за м'якістю; 2) з факультативним м'якшенням приголосних унаслідок асиміляції за м'якістю; 3) слова, у яких приголосні за м'якістю не асимілюються.

Розвиднітися, інші, цвітіння, віддячити, могутній, тліти, підніжжя, повість, жінці, скніти, середні, хатній, дзвук, хміль, торішній, зцілити, підняти, світ, відтяти, сліпий, звіт, міцність, сніп, мрія, стіл, чесні, корисні, густі, гнів, мудрі, пізні, відніс, тля, твій, злізти, кігті, сміх, сонця, цвяшок, свято, мліти, хитрі, спів, зміна, звір, для, навесні, відділ, хліб, підлізти, цвіль, через нього, від нього.

Вправа 35. Випишіть слова, у яких є асиміляція за твердістю, підберіть до них споріднені слова, що підтверджують асиміляцію і допомагають пояснити механізм цього фонетичного явища. Усно охарактеризуйте асиміляцію за такими ознаками: повна / часткова,

прогресивна / регресивна, відбита на письмі / не відбита на письмі. Визначте формулу асиміляції за твердістю.

Зразок:

Кінний [к'ін:уї] – *кінь* [к'ін']; [к'ін'] + [н(уї)] = [к'і н'н уї] → [к'іннї].

Кінний, моральний, буденний, сонний, мідний, пастельний, двохосний, туманний, ртутний, злісний, радісний, безвинний, чесний, міцний, вільний, законний, корінний, доповідний, колодязний.

Вправа 36. Прочитайте вголос і запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть випадки подвійних і потрійних асиміляцій.

Отже, двадцять, зшиток, людський, от дзеркало, тут джерело, не мучся, зчистити, ворітця, не врїжся, східці, брат зятя, на грядочці, болить же, крізь штори, відсіяти, от жах, намажся, зцілитель, тут за ним, тягнешся, у діжці.

Вправа 37. Визначте, які асимілятивні зміни відбиває написання поданих слів.

Покажчик, прикажчик, піщаний, піщина, дощаний, ліщина, спорудити, сформулювати, схвильований, скаламутити, бджола, бряжчати, в'їжджений, щастя, Одещина, Німеччина, пушений, зітхнути, натхненний.

Дисиміляція

Вправа 38. У поданих реченнях знайдіть слова, у яких спостерігається явище дисиміляції, і слова, у яких розподібнення могло б відбутися, але не відбулося. Охарактеризуйте дисимілятивні зміни; визначте випадки, коли дисиміляція зумовлена діалектним або просторічним характером мовлення.

1. Небо зносилося лагідною глибиною над землею, а зорі дрібніли сріблом, немов усміхалися (*О. Кобилянська*). 2. Мірошник спить та спить. Вода ж біжить... (*Л. Глібов*). 3. – Як тут мій помошничок? Не боявся сам уночі? – питався, бувало, знімаючи шкіряного картуза з білими молоточками, від якого на лобі лишався червоний тугий пружок, що ніколи не встигав зійти до чергової зміни. 4. Тільки десь далеко за перелогом, звідки він прийшов до цієї скирти, чулося по-вранішньому лунке гуркотіння підвід. 5. Стоди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє

чорною прірвою (3 творів Григора Тютюнника). 6. І нишком проковтнуло море Моє не злато-серебро, Мої літа, моє добро, Мою нудьгу, мої печалі, Тії незримії скрижалі, Незримим писані пером (Т. Шевченко). 7. Тут кожен сам собі пан, живе по своєму закону. І сонце – найвищий Коран. І крона – найкраща корона. 8. Мій Дон Кіхоте, лицарю, чого-бо ти бредеш один по цій гіркій стежі? (3 твори Л. Костенко). 9. Торішні барабулі скінчилися, а на сьогорічні в Дарусі неврожай, такі дрібні, як ліскові горіхи (М. Матіос). 10. Вона промовила: „Жорстокий переможче! Упасти в цім бою для мене найдорожче!” (М. Рильський).

II. 1. – Чи це житні, чи пшеничні вареники? – спитала Кайдашиха. 2. Та то, моє серденько, моя невістка незугарна ні спекти, ні зварити, ні прясти, ні шити. 3. Борщ вийшов несмачний. Свекруха тільки ложку вмочила і не їла борщу. 4. Кайдашева хата була просторна, з чималими ясними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на образах. 5. – Не буду мести твоєї половини сіней і виносить твого сміття, – сказала Мелашка. 6. – Хоч і я рук до полотна доклала, та не буду красти, – промовила Мотря, але їй дуже хотілось одкрять свою частку й сховать в свою скриню. 7. Мотря боялась наробити в пазусі яєчні, держалась за бантину й ніяк не могла видертись назад на горище. 8. Святая святиця, небесна цариця! П'ятінко-матінко, і ти, святий понеділочку, Божий клюшничку! 9. Кайдашиха взяла кужіль, сіла прясти за хатою та все поглядала на огірки (3 твори І. Нечуя-Левицького). 10. Напилась Оксана панського чаю! Будеш, сердешна, тямити – і повік оскоми не збудеш! (Г. Квітка-Основ'яненко).

III. 1. Як найдорожча спадщина, як заповіт поколінь передається нащадкам любов до свого народу і рідної мови (Є. Чак). 2. І та ж сама млосна туга на серці, що у такі місячні, як оця, небезпечні ночі кличе людину невідомо куди і за чим. 3. Попрощались сердечно, залишаючись вдоволеними вчором і собою взаємно (3 твори Ірини Вільде). 4. – Ск днювали, Адно? (Г. Хоткевич). 5. Поезіє, сонце моє оранжеве! Щомиті якийсь хлопчисько Відкриває тебе для себе, Щоб стати навіки соняшником

(І. Драч). 6. Найкраща рушниця – ваша. Решта – лушні. 7. – Ніякі дохтурі ваші цього не зничтожать, а я зничтожу! Це так про бешиху... (3 твори Остапа Вишні). 8. Не треба класти руку на плече. Цей рух доречний, може, тільки в танці. 9. Червоне й чорне кредо рукава. Пшеничний принцип сонячного степу (3 твори Л. Костенко). 10. Білі акації будуть цвісти в місячні ночі жагучі, промінь морями залле золотий річку, і верби, і кручі (В. Сосюра).

Фонетичне подовження

Вправа 39. Запишіть фонетичною транскрипцією слова, поділивши їх на групи: 1) ті, у яких відбулося подовження приголосних: а) іменники чоловічого й жіночого родів I відміни із закінченням **–я**; б) іменники середнього роду II відміни із закінченням **–я**; в) іменники III відміни у формі орудного відмінка однини; г) форми дієслова **лутити** та похідні від нього; ґ) прикметник **лляний**; д) прислівники; 2) слова, у яких наявне подвоєння літер унаслідок збігу однакових приголосних на межі морфем.

I. 1. І не марнуй чеканням плінних днів і не гніви Господнього веління. 2. Як добре те, що смерті не боюсь я і не питаю, чи тяжкий мій хрест. Що перед вами, судді, не клонюся, в передчутті недовідомих верст. 3. Гойдається вечора зламана віть, і синню тяжкою в осінній пожежі мій дух басаманить, шалена вогненна дорога кипить... 4. О, піддайся покуті самотності (Господи, дай мені жить). 5. ...далекий всесвіт почув твій тьмянний клич, але озвався прихованим бажанням співчуття та іскрою великої незгоди: бо жити – то не є долання меж, а навикання і самособоюнаповнення. 6. Стенаються в герці скажені сини України, той з ордами ходить, а той накликає Москву, заллялися кров'ю всі очі пророчі. 7. Над Прип'яттю світання зайнялося... 8. Застерігає доля нас зарання, що калинова кров – така густа, така крута, як кров у наших жилах (3 твори В. Стуса). 9. Ліс обняв тихим шелестом листя, лопотінням спілих кисличок, зарябили увіччю мережива тіней (Григор Тютюнник). 10. На глум, на сором, на огуддя, Ввіп'явшись в груддя кам'яне, Я рік йому: „Брехав я людям, Тож покарай тепер мене!” (М. Вінграновський).

II. 1. І в житті, як на полі мінному, я просила в цьому сторіччі хоч би той магазинний мінімум: – Люди, будьте взаємно ввічливі! 2. Попада постелила ряденце йому на лаву. І задумався місяць на сорочці його лляній. 3. Стогне завія до рання, зламавши об ліс крило... Ти – моє перше кохання. Останнє уже було. 4. Життя – спокута не своїх гріхів. Життя – це оббирання з реп'яхів, що пазурами уп'ялися в душу. 5. Моє нечуване терпіння іще ніхто не перемиг, бо за терпінням є Трипілля, а за Черніговом – Черніг... І ті корчі, і те коріння, розмите повинню з весни, і золотаве звечоріння в зелених кучерях сосни (*З творів Л. Костенко*). 6. Ця любов наче овочі цінні. Дозрілі, пізні. Наче ніч, що вібрує в осінній, в останній пісні. 7. За волосся, що ллється на перса, мов зливи сіття, за долоні, що в місячних плесах про святість світять. 8. Весінні птиці гаї зіниць розбудять: перше кохання (*З творів Б. Рубчака*). 9. Твоє лице заболочене ніччю, усмішки павутиння у кутиках вуст. У кольорі очей простяглася віддаль, в шуканні якої загубилося твоє серце (*Ю. Тарнавський*). 10. Відчувши ласку сонця й вітерця, промерзле в ріллях проросте насіння (*Л. Первомайський*).

Вправа 40. З'ясуйте, які явища відбиває подвоєння літер у поданих словах: фонетичне подовження приголосних чи збіг однакових приголосних на межі морфем.

Піддашся, заміжжя, возз'єднання, беззвучний, упряжжю, навмання, підніжжя, роззброїти, піднісся, узлісся, розрісся, стаття, юннат, безліччю, причинний, відлуння, годинник, законний, пасся, поміччю, спросоння, військкомат, проллється, віддалений, дозволля, наддністрянський, Ілля, чавунний, памороззю, ячмінний, лляний, невіддільний, чуття.

Вправа 41. Обґрунтуйте відсутність подовження приголосних у поданих словах.

Совістю, щастя, міжгір'я, здоров'я, юністю, верб'я, облич, статей, породілей, зап'ястя, кров'ю, знярядь, поголів'я.

Спрощення

Вправа 42. Випишіть слова, у яких відбулося спрощення, визначте групи приголосних, що спрощуються, охарактеризуйте відображення дієрези орфографією.

I. 1. По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна, а потім вчинить діжу, а сама знов полізла на піч спати. 2. Церква була зовсім порожня, тільки в бабинці стояли три баби в намітках. 3. Вона просто загадувала їй робити роботу, третього тижня вже почала на невістку кричати, а далі й докоряти. 4. Всі встали з-за стола, подякували Богові та Кайдашисі, а Мотря все стояла на одному місці, наче сирота в чужій сім'ї. 5. Маруся пишала губи, осміхалась, сипала облесливими словами, наче дрібним горохом. 6. – А мені, мамо, не одріжете тонкого полотна, хоч на одну сорочку на празники? – спитала Мотря. 7. Свекруху брала злість. Для неї невістчине мотовило гуло, неначе кусливі джмелі кругом її голови. 8. Між бровами було знать дві зморшки, в котрих чорніла густа тінь. 9. Гілка сунулась по воді поволі, а далі ніби побігла на лотоки і шубовснула під колесо. 10. Дівчина засміялась і блиснула всіма білими зубами проти сонця, ніби двома низками перлів. 11. Кайдашиха виставила навмисне напоказ громаді жовті нові сап'янці (*З творів І. Нечуя-Левицького*).

II. 1. Вона була тільки тоді щаслива, як одпрошувалась в гості до батька, та й те траплялось дуже рідко. 2. Баба з Килиною внесли довгий стіл і застелили скатеркою. 3. Олеся убралась в нову сукню, причесалась, понадівала на всі пальці персні й не одходила од вікон. 4. Волосний з писарем прибігли в двір і вгляділи живого Лавріна, котрий сидів на хаті і зривав кулики. 5. Шибка дзенькнула, а дрібне скло посипалось на призьбу. 6. Серед церкви виходили ченці, ставали півкругом і співали страсні пісні. 7. Кайдаш махнув рукою, послався на лаві і ліг спати. 8. Вона скочила в Лаврінову хату, вхопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. 9. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. 10. Кайдаш пішов швидко, а чорний хлопчик біг за ним та приказував за кожним його ступенем:

туп, туп, туп, туп! 11. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем (3 творів І. Нечуя-Левицького).

III. 1. Червона глина бризнула трьома кров'яними крапельками на білу Карпову сорочку. 2. Такий він був і маленьким: оце, було, покину в колісці, піду на город, вернуся, а він лежить, ані писне. 3. – Авжеж, що правда, то не гріх, – притакнула Довбишка й наче підлила масла в вогонь. 4. Лавріне! Мелашко! Вся чесна громадо! Збігайтеся сюди! Чи ви бачите, що наробила наша Мотруня? 5. Наш титар, либонь, гарний гончар; нехай він одвезе хуру своїх горшків, – і кози будуть ситі, й сіно ціле. 6. Вони шили, а скося все поглядали на того капосного віника, що стояв у кутку під мисником. 7. Батько постеріг, од чого Мелашка так пізно верталась з вулиці, і згодився на заручини. 8. – Яка ж я маленька? Мені шістнадцять років минуло. 9. Оце я ходжу по печерах та по церквах, то за мною іде слідом сотня або друга людей, а я всім розказую, в якій церкві які моші, показую, ... де святий Миколай притиснув до стіни своїм образом злодія, як той хотів обікрасти церкву. 10. – Аж у Бієвці! – крикнула мати і в долоні плеснула. 11. Передня вісь хруснула, як тріска, а колесо зав'язло в рівчаку (3 творів І. Нечуя-Левицького).

Вправа 43. Визначте, які групи приголосних у поданих словах зазнали спрощення; там, де це можливо, доведіть свою думку, підібравши споріднені слова, у яких випадні приголосні збереглися.

Зразок:

Чесний – честь: [стн] → [сн].

Бризнути, масний, умисний, наїзник, прослати, месник, усний, гончар, скляний, місце, пісний, рослина, ремісник, ченця, персня, борозна, прихвосні, плюснути, дорослий, празниковий, виїзний, улесливий, налисник, первісний, сонце, намісник, власний.

Вправа 44. Подані слова поділіть на групи за таким принципом: 1) спрощення закріплене на письмі й підтверджується спорідненими словами (наприклад: *об'їзний – об'їзд*); 2) спрощення закріплене орфографією, але слова, які б могли його підтвердити, вийшли з ужитку або втратили семантичну спільність з аналізованим словом (наприклад: *пізній – позд'їнии, налисник – лист*); 3) приголосні

випадають лише у вимові, а на письмі зберігаються (наприклад: *невістці – [ни'в'іс'ц'і]*); 4) приголосні зберігаються на письмі й у вимові (наприклад: *скніти – [скн'іти]*).

Випускний, агентство, свиснути, шаснути, у хустці, порожній, пропускний, шістнадцять, символістський, дійсний, під'їзний, хресний, рискнути, компостний, кожний, невістчин, вискнуті, центристський, серце, якісний, тоскно, копистці, пізній, цілісний, скнара, бандуристці, аванпостний, брезкнути, пестливий, існувати, кістлявий, вісник, дилетантство, ненависний, плюснути, шістдесят, улесливий, модерністський, у пустці, баластний, болісний, двомісний, замісник.

Узагальнення

Вправа 45. Охарактеризуйте фонетичні зміни, які відбулись у поданих словах.

Шістнадцять, шістдесят, невістці, невістчин, щасливий, студентський, братство, ближчати, подорожчання.

Вправа 46. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, дайте повну характеристику фонетичного явища, що відбулося.

Зразок:

Косьба – [коз'ба] – часткова регресивна асиміляція за дзвінкістю: глухий [с'] уподібнився до парного йому дзвінкого [з'] під впливом наступного дзвінкого [б];

пісний – [п'існій] – спрощення [стн] → [сн] (піст);

рушник – [рушнік] – дисиміляція [чн] → [шн] (ручьникъ);

Ілля – [іл'а] – фонетичне подовження (іменник чол. роду I відміни з закінченням –я);

сонний – [со'ніі] – морфологічне подвоєння (збіг однакових приголосних на межі кореня і суфікса).

Якщо з якихось причин явище не відбувається (наприклад, асиміляція за глухістю), поясніть його відсутність.

Знання, ранній, сердешний, розрісся, узлісся, звітувати, п'ятдесят, двадцять, копитце, мірошник, зшити, схаменутися, безпечний, могти, кість, футбол, хто, осінній, з серця, людський, вести, берегти, волосся, льотчик, цвіт, рушничок, через поле, тінню, масний, молодший, зубчик, ремісник, хвастливий, пасся, Христа, відцвітати, безхатченко, брязнути, подорожжю, відчуття, рибака,

соняшник, стоптати, вищий, контрастний, безчинство, розповіддю, мести, краший, кінний, ляний, запрягти, рослина, святість, невинний, роззброїти.

Вправа 47. Знайдіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких спостерігається асиміляція, дисиміляція, спрощення, подовження, подвоєння приголосних. Усно дайте повну характеристику цих явищ за зразком, поданим у попередній вправі.

I. 1. Вона [*Ніна Матвієнко*] сприймає весь навколишній світ як рідний, а своє буття, власну сутність як його органічну часточку і в той же час розуміє, що може... пити в уяві яскраво-зелену барву трави батьківського подвір'я, відчувати на відстані осінній запах груш коло отчої хати лише тому, що є мати, що є її село, її Полісся, її Україна, а з нею – великий добрий людський світ (*В. Качкан*). 2. Як добрий чорний хліб для їжі і як прозора дзвонкова вода для пиття, так нам потрібне пристрасне, вихоплене з-під громів і з-під самого сонця слово, зіткане з мужності й ніжності, з перехресних тривог і хрещатого цвіту надій (*М. Стельмах*). 3. Тонкі ніжні берези поперепліталися з поважними дубами і ясними літніми ночами блистять, мов у срібло одягнені. 4. – Від чого ліс? Кільканадцять кавалків кілля, та, як треба, трохи й пруття, що розросталося на вогкій часті лісу, і справа скінчена. 5. Через те ліс ще не збавиться, а його пан, чи хто він там є, не збідніє. 6. Була лише в сорочці, обперезана барвним поясом, без рушника на голові, і з своїм сивим розпатланим волоссям виглядала дико (*З творів О. Кобилянської*). 7. Та ви знаєте, що оце все робить з людиною? З тою людиною, що в звичайний час життя свого повсякденного нормальніша за нормальних усіх людей, а в суботу або в день перед святом ... починає та людина на кріслі крутитися, соватися, поглядати щохвилини на годинника, а потім ... шусть з установи! 8. І біжить та людина додому, хапає рушницю, ягдташа, патронташа, собаку і мчить на вокзал, бо ж о четвертій годині потяг іде! 9. В Києві я роззявив рота на вокзалі і так ішов з вокзалу через цілий Київ аж до святої Лаври, де ми з матір'ю зупинились (*З творів Остапа Вишні*). 10. Зложи на мої коліна Каміння жорстоких днів і срібло свого полину Мені поклади до ніг. Щоб легко розкуте

серце Співало, як вільний птах, Щоб ти, найміцніший, сперся, Спочив на моїх устах (*О. Теліга*).

II. 1. Тільки тобою білий святиться світ, тільки тобою повняться брості віт, запарувала духом твоїм рілля, тільки тобою тішитися немовля. 2. І, надлетівши, зморена бджола відчус стебел плавне колихання, як подихи землі, і як кохання, і як плавбу до вічності... (*З творів В. Стуса*). 3. Рослинних рік підноситься зелена повінь, годин, комет і листя безперервний лопіт. Залле мене потоп, розчавить білим сонцем, і тіло стане вуглем, з пісні буде попіл (*Б.-І. Антонич*). 4. Немов літак, що ховається за обрієм швидше, ніж доб'ється до нашого слуху шум його двигунів, Василь Симоненко зник за пругом життя скоріше, ніж долинув до пас могутній гук його серця, зарядженого тривогою двадцятого віку і любов'ю української землі (*Д. Павличко*). 5. У важкому і незрозумілому світі ми живемо, де вчинки людські важаться не на золото, а на мідь; нелегко бути в ньому навіть просто чесною людиною, і кожне малодушся й криводушся кладе нам на душу тягар, котрий руйнує її. 6. Лежало воно на вогкому, опалому листі, гарячо-жовтому, з червонуватим відливом, і поступово саме почало світитися, як і те листя (*З творів В. Шевчука*). 7. Може, всьому цьому надали іншого смислу зірки, що сповнили твою душу й тим відчуттям полегкості, якого ти начебто напився отам, серед золотих роїв, і якого ще не встиг розтратити (*С. Гуцало*). 8. Ото як женишся на тій прояві, то кислочки тобі. внуче, не тільки снитимуться, а ще й привидяться. 9. Закортіло швидше туди, в село, де сніг ілете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті і привітно світяться вікна в хатках (*З творів Григора Тютюнника*). 10. Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злото-рожеве повітря приймає оддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, – Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня (*М. Коцюбинський*).

III. 1. Хоч і бачив Чіпка таке безпутство – часом робилося йому противне таке життя й таке товариство, – та залле очі – мовчить. 2. Тим часом, світ, як день, тільки сонце щось забарилося... Закрасивши увесь східень палко-рожевим цвітом, воно ще не рушило з-за гори, ще не блиснуло ні одним променем над землею... 3. Як дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, і палає, наче в огні, завмирає, довго ждучи, і оживає не терплячи, – так земля дожидається ясного сонця... і міниться не дождавшись (*З творів Панаса Мирного*). 4. Так часом тяжко, що мені здається, що серце в грудях вже не б'ється. Що залишилась по мені лиш тінь від мене на стіні. І ця печаль, прискіплива, як слідчий. І ця строфа, оголена, як відчай. І дикий хміль, примерзлий до воріт. І на криниці необбитий лід (*Л. Костенко*). 5. Та навіть застигли, але присмолені колись одна до одної душі залишають по собі пекучу заздрість і незбагненну тугу, яку хочуть „розкодувати”, як правило, ті, кого жодного разу в житті не разила магма серця. 6. Якби тоді був завалився дах чи розступилася земля, застряг ніж у горлі чи куля прострелила серце, вона б змиралася з цим легше, аніж мусила тепер зживатися з думкою, що одна-єдина мить нелюдської боротьби і короточасної покори дала їй несамовиту й незнану досі мить насолоди. 7. Це коротке торжество, ця миттева вищість в одному – в доказові її безсумнівної чесності чи привселюдного безчестя (*З творів М. Матіос*). 8. Внутрішня мужність його [*Григора Тютюнника*], здавалося, не має меж, та, мабуть, він тільки сам знав, як легко його ранили, яка буває не захищена перед боєм ця нібито нічому й не піддатна душа (*О. Гончар*). 9. В Мелашки так закидалось серце, як птиця тріпається крилами в густому гіллі (*І. Нечуй-Левицький*). 10. Я б вибрав найвищу почесть: У чистім і чеснім бою На чорнім мармурі ночі Зорю записати свою (*Б. Олійник*).

IV. 1. Якщо сприймати цю метафору, то я відкотився вбік. І лежу на узбіччі сучасності, а вона двиготить далі з налятими кров'ю очима. За нею женуться, штрикають ножами і дрюччям, вона відчайдушно відбивається, мотає головою, когось уже підняла на роги, а вони її б'ють, підривають бомбами, роз'ятрюють,

провокують. 2. Дівчата перехиляються через бруствер, завітчують, як на Трійцю, ті щити, те залізне пруття, пов'язують помаранчеві банти, лагідно озиваються до цих роботів у неліцарських обладунках, але – глухо, обличчя не видно, щити й шоломи, узброєний моноліт. І раптом з-під шолома – широко відкриті юнацькі очі. По пластику, що прикриває обличчя, збігає розталий від дихання сніг. 3. Може, це якісь візуальні ефекти, може, й справді комусь вдалося сфотографувати, але крізь хмари й галактичні туманності, в позасвітті загадкових безмеж, чиєсь незбагненне Око я таки бачив, – може, Бог хотів подивитися на місця колишнього раю, де колись один Каїн убив одного Авеля, а тепер той гріх розрісся до таких масштабів, що несила вже розібратись, хто кому Каїн, хто кому Авель. 4. Вони таки справді були заангажовані, ті шістдесятники. Заангажовані в добро, в справедливість, в поняття честі й солідарності. Крізь них ніби світилася Україна, відтак не виникало сумніву, що вона є. А тепер тільки й того, що не вмерла, як співається у нашому Гімні. 5. Щось вичерпується у людства. Людство й не помігало, що перестало створювати казки, і навіть розповідати їх дітям на ніч. Є в нього і Ейнштейн, і Гейтс, і глобальна мережа, і космічні станції. Є Міккі Маус і Гаррі Поттер. Але немає Андерсена. Як номер понад століття тому, так більше й не з'являвся. Тільки на одній з тихих вуличок Данії залишилися ледь обведені сліди його підшов... 6. Ось вони й вирости – перше покоління нашої Незалежності... Вони вільні й розкуті. У них обличчя не зсудомлені боєм подвижництва. Вони безстрашно йдуть на ту ж стіну, на яку йшли ми. Але ми об неї розбилися, а перед ними вона розступиться. Я дивлюсь на них очима своєї молодості і впізнаю. 7. У подружньому житті пристрасть з часом вщуває, натомість приходиться постійна невщуваюча ніжність. І я не знаю, що краще – фесрверки любовного шалу чи надійне родинне вогнище? Все-таки родинне вогнище у нас є. А всі оці негаразди – це у нас тимчасово, ось трохи полегшає, і дружина моя зміниться (*Л. Костенко „Записки українського самашедшого”*). 8. О, але поки це буде... до того я ще встигну назавжди закарбувати очима і пам'яттю чисту серцевину калейдоскопічного безмежжя моєї дідизни і батьківщини –

серцевину того крихітного хутора Сірук, що затиснутий смерековими і буковими піками, як оборонними валами, де в білих привидах снігу тоді тулилося лише чотири хати – Томнюків, Матіосів, Романюків і ще одних Матіосів. 9. І увесь цей час за мною біжить безконечно жалісливе бабусине „Марічко, верніться!“ – але так само безконечно уперто мені не уривається терпець дотепер бігти босоніж Планетою Життя, чуючи, як гарячі зашпори розтинають голі підшви, проте мені не спадає на думку вернутися у світ якийсь тепліший, м'якший, не такий колючий і не такий безжальний... 10. Проте моя внутрішня віра і людська впертість збігаються в одній точці: всі коди сучасного і майбутнього „зашифровані“ в минулому. І якщо ми не здатні розкодувати послання з минулого – ми не є спроможні продукувати продуктивне майбутнє із теперішнього дня (З творів М. Матіос).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке позиційні зміни звуків у процесі мовлення? Які фонетичні явища до них належать?
2. Чим зумовлені комбінаторні звукові зміни? Назвіть їх різновиди.
3. Що таке асиміляція? Дайте визначення повної і часткової, регресивної і прогресивної, суміжної і несуміжної асиміляції. Наведіть приклади.
4. Яка асиміляція переважає в сучасній українській літературній мові?
5. Які ви знаєте різновиди уподібнення приголосних звуків?
6. Що таке асиміляція за дзвінкістю? Назвіть її формулу й наведіть приклади.
7. Що таке уподібнення за глухістю? Яку воно має формулу і в яких випадках діє? Наведіть приклади.
8. Коли асиміляція за глухістю не відбувається? Доберіть слова, у яких дзвінкі приголосні відповідно до орфоепічних норм української мови зберігають дзвінкість, незважаючи на позицію перед глухими приголосними, і в яких вони вимовляються дзвінко в абсолютному кінці слова.

9. Що таке уподібнення за місцем і способом творення? Які різновиди цієї асиміляції ви знаєте? Наведіть приклади.
10. Охарактеризуйте різні підходи до явища взаємодії свистячих приголосних звуків із шиплячими та проривних [d], [m] з африкатами і щілинними. На чому ґрунтується розрізнення асиміляції за місцем творення й асиміляції за способом творення, асиміляції за способом творення та асиміляції за місцем і способом творення? Який підхід видається вам найбільш обґрунтованим? Чому?
11. Що таке асиміляція за м'якістю? Яку формулу вона має? У яких випадках м'якшення приголосних є обов'язковим, коли воно має факультативний характер? Коли уподібнення за м'якістю не відбувається? Наведіть приклади.
12. Дайте визначення, назвіть формулу та наведіть приклади асиміляції за твердістю.
13. Що таке дисиміляція? Яку формулу вона має?
14. Назвіть найбільш поширені випадки дисиміляції приголосних, наведіть приклади.
15. Які два явища відбиває подвоєння літер у словах?
16. Що таке фонетичне подовження? Наслідком яких фонетичних процесів, що відбулися в минулому, воно є? Що було обов'язковою умовою подовження?
17. У яких граматичних класах слів приголосні зазнали подовження? Наведіть приклади.
18. Що таке спрощення? Поясніть історичну основу цього явища.
19. Які групи приголосних зазнали спрощення?
20. Назвіть українські слова, у яких спрощення на письмі не відбувається.
21. Які особливості спрощення у словах іншомовного походження?

ФОНОЛОГІЯ

Вправа 48. Розгляньте звукові поля фонем /d/, /t/, /z/. Доберіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких виступали б усі звукові реалізації цих фонем (по одному прикладу на кожен реалізацію). Визначте, у якому саме варіанті (позиційному,

комбінаторному, додатковому тощо) реалізуються в дібраних вами прикладах фонем.

Зразок:

Фонема /с/

Головний вияв [с] – [садок];

додатковий варіант [с'] – [п'іс'н'а];

додатковий варіант [ш] – [при^он'іш:у].

[ɔ]	[ɔ']	[ɔ̃з]	[ц]	[т]	[з]	[з']
[ɔ̃з']	/д/	[ɔ̃з]	[ц]	/т/	[т']	[жс] /з/ [с]
[ɔ̃жс]	[ц]	[ɔ̃жс]	[ɔ]	[ш]	[с']	

Вправа 49. Запишіть фонематичною транскрипцією слова, подані фонетичною транскрипцією.

[лаз'н'а], [п'ід:аш':а], [віл':у], [с'в'ат'іс'т'], [брацтво], [багачши], [коз'ба], [егзема], [брач:и'к], [воўчи'к], [п'із'н'ії], [п'їло], [к'іхт'і], [у книз'ц'і], [пом'іч':у], [ш'існадз'ц'ат'], [по'друж':а], [с:адити], [с'м'ійес':а], [осе"ледз'ц'і], [в'іджчаї].

Вправа 50. Зробіть фонетичну й фонематичну транскрипції поданих слів. Охарактеризуйте звукові реалізації голосних фонем /e/, /ɪ/, /o/.

Мироносиці, криве, криєшся, предок, кожух, кожушок, диверсія, писар, писемність, дивоцвіт, шепіт, метафора, мотузка, мотузочок, мотуз, травневий, китаєць, предивний, степи, чисельний, коломийка, кається, дерун, шипшина, нагодуйте, нагодувати, бентежний, мести, пиріг, колисочка, гордий, низькокалорійний, менталітет, брести, Побужжя, млосний, прикметник, берізка, окраєць, певний, метафізичний, держава, безсмертник, намагаєшся, перлина, поріг, примерзлий, здобути, побігти, модуль.

Вправа 51. Запишіть фонетичною і фонематичною транскрипціями слова, у яких є фонема /в/ та її алофони. У фонетичному записі підкресліть звукові реалізації цієї фонемі.

З'ясуйте, у яких випадках вона реалізується в головному вияві, а коли – у позиційному й комбінаторному варіантах.

Зранку – гульк!..

„Егей! – гукає. –

Що за станція? – питає.

Чемний голос відповів:

– То є славне місто Львів!

Ще поспав. Аж сходить сонце.

Знов поглянув у віконце.

Бачить – знов стоїть вокзал,
здивувався і сказав:

– Що за місто?.. Це Болехів,

Коломия чи Радехів?

Чемний голос відповів:

– То є славне місто Львів.

Ще собі поспав з годинку,

знов поглянув на зупинку.

Бачить – знов якийсь вокзал,
здивувався і сказав:

Що за станція цікава –

Київ, Зміїв чи Полтава?

Чемний голос відповів:

– То є славне місто Львів!

Тут він крикнув:

– Що за жарти?!

Жартувати так не варто!

Вчора я у Львові сів,

а приїхав знов у Львів?!

Отакій роззява –

ліві двері справа! (І. Малкович за С. Маршаком).

Вправа 52. Подані слова запишіть фонетичною і фонематичною транскрипціями; зверніть увагу на звукові реалізації фонем /в/ та /й/. У

яких випадках вони реалізуються у своїх позиційних варіантах – звуках [y] та [ʎ]?

Чайка, мавка, виступ, ймовірний, кований, йшов, ввічливий, йотований, нагайка, вивчився, вівця, вантаж, зайшлий, вицвів, вволю, ймення, вбивчий, вояк, йойкати, вдивлятися, даймо, вдавлений, йогурт, ввірватися, вавилонський, втовкмачувати, йог, ввійти, знайдений, вдовівна, йолоп, став, ставок, гай, ваніль.

Вправа 53. Запишіть фонетичною та фонематичною транскрипціями. У поданих словах знайдіть комбінаторні варіанти фонем. Назвіть фонемі української мови, комбінаторними варіантами яких є пом'якшені приголосні звуки.

Збіжжя, мюзикл, бюро, пір'я, святий, пюпітр, філолог, духмяний, поміркованість, вісник, Поволжя, фіалка, дріжджі, Підзамчя, вічність, біолетень, чітко, спокій, Гюго, вихід, мяо, гідний, цвях, фіюзеляж, мавпячий, тьмяний, бязь, гість, кювет, бідність, коржі, хімія, гюрза, фіурер, мідь, шість.

Вправа 54. Запишіть подані слова фонематичною й фонетичною транскрипціями. Охарактеризуйте кожну фонему з погляду її звукової реалізації.

Зразок:

Пізній – [п'ізн'ій], [п'із'н'ій].

[п] – [п'] – комбінаторний варіант;

[і] – [і'] – головний вияв;

[з] – [з'] – додатковий варіант;

[н] – [н'] – головний вияв;

[і] – [і'] – головний вияв;

[й] – [й'] – позиційний варіант.

Вкупочці, могутність, відчайдух, Великдень, айсберг, майбутній, вітаєшся, вертається, ввівши, п'ятдесят, відчуття, ввічливість, весняний.

Вправа 55. Запишіть фонематичною та фонетичною транскрипціями. Зіставте два записи, визначте фонемі, які реалізуються в позиційних, комбінаторних і додаткових варіантах.

I. Був собі котик та півник, і були вони у великій приязні. Котик, було, у скрипочку грає, а півник тільки співає. Котик, було,

йде їсти добувати, а півник удома сидить та хату глядить. То котик, було, йдучи і наказує:

– Ти ж тут нікого не пускай та й сам не виходь, хоч би хто й кликав.

– Добре, добре, – каже півник: засуне хатку та й сидить, аж доки котик вернеться.

Навідала півника лисиця та й надумала його підманити.

Підійде під віконце та й промовляє:

Ходи, ходи, півнику, до мене:

є у мене золота пшениця,

медяна водиця!

А півник їй:

То-ток, то-ток!

Не велів коток!

То-ток, то-ток!

Не велів коток!

Бачить лисиця, що так не бере, прийшла раз уночі, насинала півникові попід вікном золотої пшенички, а сама засіла під кущем. Зранку глянув півник у віконце бачить: нікого нема, тільки пшеничка попід вікном розсипана (*Українська народна казка*).

II. На все це дивишся, все це вбираєш у себе, сповнюєшся високістю простору, що облягає тебе, і відчуваш, що ти не в силі не любити цей рідний куток землі, що ця любов стоїть клубком у твоєму горлі, й ти не годен клубок той проковтнути (*С. Гуцало*).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке фонема?
2. Які функції виконує фонема?
3. У чому полягає конститутивна функція фонемі?
4. Розкрийте суть ідентифікаційної функції фонемі.
5. У чому полягає дистинктивна функція фонемі?
6. Що таке алофони? Наведіть приклади.
7. Дайте визначення головного вияву фонемі.

8. Що таке позиційні варіанти фонемі? Наведіть приклади. Які фонемі української мови реалізуються в позиційних варіантах? Назвіть ці варіанти.
9. Що таке факультативні варіанти фонемі? Наведіть приклади.
10. Дайте визначення комбінаторних варіантів фонемі. Наведіть приклади.
11. Що таке додаткові варіанти фонемі? Наведіть приклади. Які звукові зміни відбуваються в дібраних вами словах?
12. Що таке диференційні ознаки фонемі?
13. Розкрийте поняття „мінімальна пара”. Наведіть приклади.
14. Дайте визначення звукового поля фонемі. Наведіть приклади.
15. Що таке фонологічна опозиція і фонологічна кореляція? У чому відмінність між ними?
16. Як формувалися погляди на систему фонем сучасної української літературної мови? Які питання викликали й викликають найбільше суперечок мовознавців?

МОРФОНОЛОГІЯ

Вправа 56. Запишіть фонетичною та фонематичною транскрипціями подані слова й поділіть їх на групи, віднісши до першої ті, у яких чергуються варіанти тих самих фонем, а до другої – ті, у яких чергуються фонемі.

Кожух – кожушанка, пастух – пастуше, рука – руці – ручка, легенький – легкий, писар – запис – писемний, четверо – чотири, зерно – зерно – зернина, сотня – сто, голуб – голубка, як сумно – як жаль, весна – весняний, косити – кошу, косити – косьба, молодий – молодший, ніжності – ніжність, лічити – лічба, ходити – ходжу, ломити – ламати.

Вправа 57. Поділіть подані слова на групи залежно від того, які найдавніші чергування голосних фонем у них відбуваються.

Текти – потоки, сидати – садити, ломити – ламати, мести – замітати, рити – рови, терти – стирати – тру, лізти – лазити, скочити – скакати, наректи – нарікати, починати – почну, гонити – ганяти, брести – бродити, стерегти – сторожити, допомогти – допомагати, плести – заплітати, трясти – трусити, дожидати – ждати, грязь –

грузнути, гребти – загібати, в'язати – вузол, сухий – висихати – сохнути – висхлий, стояти – стати, летіти – літати, засинати – заснути, дух – дихати – дохнути – тхнути.

Вправа 58. Змініть форми поданих слів і (або) доберіть до них спільнокореневі так, щоб /o/, /e/ чергувалися з /i/. Визначте, у яких морфемах відбувається чергування і коли воно відбувається: у процесі словотворення чи словозміни. Випишіть слова, у яких чергування немає, усно поясніть причини відхилень.

Віл, бджола, кілок, жона, Київ, дрібний, зростати, приятелів (*прикметник*), лебедиця, берег, мостити, кісник, пір'я, Львів, робота, Яків, брова, підкова, вісь, ступінь, постіль, череда, ковалів (*прикметник*), сім, межа, дозволити, ворог, кров, зоря, узгір'я, верхівка, яловий, ягода, голос, розбійник, шкідник, борщ, болото, зелень, боятись, корж, ремесло.

Вправа 59. Поясніть, чому в поданих словах не відбувається чергування фонем /o/, /e/ з /i/. Поділіть слова на групи залежно від того, з яких причин чергування відсутні.

Волос, морква, припічок, візок, рівень, ніготь, діловод, шовк, анекдот, студент, молот, метр, віконце, Семен, молоковоз, перед, стілець, думок, футбол, медонос, Арсен, кінець, хлібороб, Артем, ніженька, камінець, дзвіночок, стежок, птахолов.

Вправа 60. До поданих слів доберіть їх форми так, щоб утворені пари ілюстрували чергування /o/, /e/ з фонемним нулем. Поділіть їх на групи: 1) ті, де /o/, /e/ випадні; 2) ті, де /o/, /e/ вставні. Усно поясніть історичну основу чергувань.

Візок, пісня, віхоть, свекор, лісок, лісочок, красень, сосна, журавель, вогонь, клопот, посол, вихор, жнець, заєць, вікно, півень, вітер, співець, ярмарок, травень, лікоть, вузол, земля, волокно.

Вправа 61. Поясніть, чому в поданих словах не відбувається морфонологічне чергування /o/, /e/ з фонемним нулем.

Лоб, мох, рот, лев, паросль, театр, метр.

Вправа 62. Подані слова запишіть парами, підбравши їх так, щоб кожна ілюструвала чергування /e/ з /o/ після шиплячих і /й/.

Женити, шостий, лійок, гайок, чорний, вечеря, копійок, пшениця, гаечка, жонатий, шести, чернець, четверо, копієчка, пшоно, чернетка, лічка, вечора, чотири.

Вправа 63. Використовуючи знання з історії української мови та знання споріднених мов (зокрема російської), доведіть, що подані слова засвідчують перехід /e/ в /o/ після шиплячих і /й/.

Бджола, знайомий, його, нашого, щока, чоло.

Вправа 64. До поданих слів доберіть споріднені так, щоб в утворених парах відбувалося чергування /o/ та /e/ з /и/ після сонорних приголосних /р/, /л/. Усно поясніть причини чергування.

Кров, глотка, дрож, брова, дрова, ложка, встромити, бренькіт, лоск, блешня, громи.

Вправа 65. З поданих текстів випишіть слова, у яких можливі чергування голосних фонем, доберіть до них пари, які б ілюстрували чергування. Визначте, у яких морфемах відбуваються чергування і коли вони відбуваються: у процесі словотворення чи в процесі словозміни.

Послушниці зупинились.

Поки вони злазили вгору, діл западавсь їм з-під ніг усе глибше та й глибше, вrostав у землю, у чорну безодню, тоді як гори росли, виростали і розгортались. З-під сосен, як і з вікон, виднілись далекі і близькі гори. Немов острови на морі туману. Вже трохи розвиднілось. Повітря зробилось прозорим і ясним, і буки зеленіли у ньому, як рута. А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, листя спашнуло золото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Здавалось, воно дзвеніло. Рядом курилась туманом важка соснова гора, закурена, спалена вогнем, який лизав іще червоним язиком вершечки пнів. А там знов бук та грабина, затоплені синім мороком ночі, немов повиті мріями, збігали, як драбина Якова, з неба в долину та єднались із далекими тіннями гір, прозорими і легкими, як дим із кадильниць.

І вся ця гармонія ліній і фарб, сей ранішній сон неба, ся пісня тиші здіймали душу у небо (*М. Коцюбинський*).

Вправа 66. До поданих слів доберіть їх форми або спільнокореневі слова, у яких відбуваються чергування приголосних фонем унаслідок першої і другої палаталізації.

Друг, бік, дорога, вухо, око, рука, нога, пиріг, берег, блоха, вік, муха, пастух, книга, мука, пасіка, байрак, луг, жінка, невістка, наука, мачуха, увага, рік, молоко, ріг, дух.

Вправа 67. До поданих слів (1) доберіть інші форми або споріднені слова (2), що ілюструють чергування приголосних унаслідок першої, другої і третьої палаталізації. Запишіть їх у три колонки, згрупувавши відповідно до того, чим зумовлене чергування. Визначте, у якій сфері – словотвору чи словозміни – воно спостерігається.

1. Міх, балка, барліг, рік, сніг, стежка, лук, гілка, Василюха, юнак, капелюх, черга, козак, коса, вовк, княгиня, кінець, лик, сваха, байрак, урок, ходити, дух, друг, горох, стріха, горіх, вінок, плуг, парубок.

2. Вінець, віночок, Василисі, плужок, парубче, у барлозі, горошина, у місі, мішок, у байраці, капелюшок, у капелюсі, парубочити, сніжинка, у дусі, пошесть, річний, рочок, на уроці, друзі, князь, княжий, козаче, лице, свашин, у черзі, лучник, вовчиця, юначе, чесати, на стежці, початок, свашка, у балці, стрісі, горішок, на гілці.

Вправа 68. Від поданих дієслів утворіть форму першої особи однини теперішнього часу. Поясніть, які чергування приголосних при цьому відбуваються і чим вони зумовлені.

Казати, колихати, плакати, платити, світити, могти, їздити, писати, любити, ломити, ходити, робити, садити, пестити, графити, косити, ростити, голосити, ліпити, трусити, мазати, дрейфити, щепити, ловити, трафити, тямити.

Вправа 69. Визначте, які зміни приголосних, зумовлені впливом /й/, відбуваються подані слова. Доберіть до них пари, при зіставленні з якими виявляються чергування.

Вимовляти, ношений, будівля, свічка, розбещений, щеплення, загашу, круча, ослаблений, затоплювати, закручу, суша, стружу, кличу, граблі, купівля, пряжа, кочу, в'яжу, уявляю, народжений, пешений, запрошений, стужа, пуша.

Вправа 70. Поясніть, чим спричинені чергування /r/ – /ʁ/, /k/ – /tʃ/, /x/ – /ʃ/ у поданих словах. Запишіть у дві колонки: 1) слова, чергування в яких є наслідком першої палаталізації; 2) слова, чергування в яких зумовлені впливом /й/.

Стругати – стружу, сухий – суша, рука – ручний, перемогти – переможу, друг – дружина, знак – значок, тягну – тяжа, смуга – смужка, викликати – викличу, батіг – батожити, слуга – служба, кликати – клич, крига – крижина, текти – теча, сніг – сніжний, вухо – вушко, дихати – дишу, дихати – душа, пастух – пастуше, Ївга – Ївжин, Явтух – Явтуше.

Вправа 71. У поданих реченнях знайдіть слова, у яких можливі чергування приголосних фонем. Випишіть їх, згрупувавши залежно від виду чергування, доберіть іншу форму чи спільнокореневе слово, щоб проілюструвати чергування.

I. 1. Недалеко од Богуслава, коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. 2. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці, зеленіють левади. 3. Дуже цікавий чоловік зараз упізнав би той голос підсолоджений, ті очі, зумисне спущені вниз, впізнав би природжену вдачу й підроблену. 4. Дашковичів кабінет був обставлений шафами з книжками. 5. Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. 6. Там, де все веселка падала кінцем на море, там плавала Мокрина з зеленими кісьми з осоки і ніби ждала Нимидору, щоб потягти в те страшне клекочуче хвилями море. 7. Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчались і наставляла возовиця. 8. Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить. 9. Вона дістала свяченої води, покропила хату, засвітила страсну свічку перед образами. 10. Онися тикнула йому в руки граблі, й він мусив скородити, а потім чистити доріжки (3 творів І. Нечуя-Левицького).

II. 1. Далі – вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім – повернула круто наліво, почесала яриноюю; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок: стала, перевела дух, озирнулася, осміхнулася, махнула

правою рукою: „Сюди, мов!” – та, наче мана яка, опустилася вниз – і скрилася за горою. 2. Взяла Оришка окрасць хліба, одломила шматочок, дала йому, а останній положила на столі. 3. „Не бери ж цього, – наказує Чіпці, – бо он дивись: дивиться Бозя. Прийде мати, спитає, хто хліб поїв. То Бозя вкаже пальцем, – мати і виб’є. Гляди ж, не бери!” 4. – А куди, руда? – кричить Грицько на овечку, що одрізнілася од отари й прожогом почесала з шляху до зеленого обніжка. 5. Вівця не слухає Грицькового покрику: біжить швиденько до зеленого моріжка вхопити свіжої травиці та хоч крапельку поквасити душу од тієї страшної пилоти, що до самих печінок добиралася, давила-душила. 6. Зостався Чіпка в Бородая. Хазяїн коло нього перше миром та ласкою, показує й розказує, як і що й коли робити... 7. Хазяїн приказує: „Піди, Чіпко, загороду почисть”. 8. А Чіпка піде на тік, забереться в ожеред соломи та й давай з неї то верчики крутити, то хрести вив’язувати... 9. Не дурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розважений. Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не мерли... Сказано убожество! 10. Поміж людьми ж ходила чутка, що молодиця його небога, сестрина дочка, з далекого села, зветься Пріською; була замужем, та чоловік умер, – ото дід і взяв її до себе за помічницю (3 творів Панаса Мирного).

Вправа 72. Прочитайте речення, знайдіть у них слова, у яких можливі чергування голосних і приголосних фонем. Погрупуйте їх залежно від різновиду чергувань, доберіть словоформи або спільнокореневі слова, які б ілюстрували чергування.

I. 1. Не знати, чи то вічний шум Черемоша і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван усе плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. 2. Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів. 3. Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки і сердитий шум річки... 4. А доллом мчить Черемош, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу. 5. Вони [коломийки], здається, гойдалися з нею ще у колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять

квітки самосійні по сіножатах, як смереки ростуть по горах. 6. А над ними розстелилося небо, ся полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки. 7. Води постікали з верхів і ходять вже під ногами, сонце постелило на небі свою корону і ось-ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить зі сну полонину. 8. Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана. 9. Я щодня проходжу повз самотній, закинутий сад. 10. Я засвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лампу (З творів М. Коцюбинського).

II. 1. Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налітої зеленим хлібом. 2. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. 3. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. 4. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. 5. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. 6. В городах земля одягнена в камінь і залізо – і недоступна. 7. А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки й свердлить криницю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. 8. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам потону у чорній пільмі. 9. Вороги і друзі, близькі і сторонні – і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов. 10. З правого боку збігала вниз з нами течійка кривавих маків, а зліва, на кожнім закруті стежки, осміхалося море (З творів М. Коцюбинського).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке морфонологія? Що є об'єктом її вивчення?
2. Які два різновиди чергувань ви знаєте?
3. Що таке позиційні чергування? Чим вони зумовлені? Наведіть приклади позиційних чергувань голосних і приголосних звуків.
4. Що таке морфонологічні чергування? Чому їх ще називають історичними, або традиційними?
5. Які ви знаєте різновиди історичних чергувань голосних?
6. Назвіть випадки доісторичних чергувань голосних фонем. Наведіть приклади.

7. Які історичні чергування голосних фонем характерні лише для української мови, а в інших слов'янських мовах не відбуваються?
8. Яку історичну основу має чергування /o/, /e/ з /i/? Чим зумовлені відхилення від цього чергування?
9. Поясніть суть та історичне підґрунтя чергування /o/, /e/ з фонемним нулем. Наведіть приклади.
10. Що таке вставні, випадні та етимологічні /o/, /e/? Які з цих фонем чергуються з /i/, а які з фонемним нулем?
11. Поясніть закономірність переходу /e/ в /o/ після шиплячих і /й/. Наведіть приклади цього історичного чергування.
12. Розкрийте суть і причини чергування /o/ та /e/ з /и/ після сонорних приголосних /р/, /л/. Доберіть слова, які ілюструють чергування та відхилення від нього.
13. Які різновиди історичних чергувань приголосних ви знаєте?
14. Що таке перша палаталізація? Які чергування приголосних фонем є її наслідком? Наведіть приклади цих чергувань.
15. Які чергування приголосних фонем зумовлені другою палаталізацією? Наведіть приклади. У яких граматичних формах вони відбуваються? У яких формах наслідки другої палаталізації втрачено?
16. Які чергування приголосних фонем є наслідком третьої палаталізації? Доберіть слова, які б ілюстрували ці чергування.
17. Назвіть чергування приголосних фонем, зумовлені впливом /й/. Наведіть приклади цих чергувань.
18. Чим спричинені характерні для української мови чергування приголосних фонем /г/ – /ж/, /к/ – /ч/, /х/ – /ш/?
19. Які фонетичні процеси зумовлюють чергування приголосних фонем при додаванні суфіксів *-ськ*, *-ств*, *-ин*? Відтворіть ланцюжок звукових змін, що відбуваються у процесі творення слів *козацький*, *козацтво*, *козаччина*.

ОРФОЕПІЯ

Вправа 73. Прочитайте вголос, запишіть фонетичною транскрипцією правильний варіант. Вкажіть, які вимовні помилки – фонетичні чи фонологічні – зроблено.

Зразок:

[dʲɪʲuʲtʲɪnə] – [dʲɪʲuʲtʲɪnə] – фонетична помилка.

[спасиб'і мам'і за ц'ін'і паради], [л'ут'ʲ], [народна каска колобок], [д'ʲат'л], [прошу галасувати за законопроект], [ч'орнії], [поч'аток], [д'ʲакуйу], [б'ілий грип], [зич'у ш'ч'ас'т'а], [в'із'мі слово ў душки], [ви'сті ванташ машинойу], [ўс'ʲіўс'ʲа].

Вправа 74. Визначте, які саме помилки зроблено у вимові слів, записаних фонетичною транскрипцією¹. Поясніть, яким чином неправильна вимова викликає спотворення звукового образу слів, їх плутання і неправильне розуміння сказаного. Усно висвітліть значення орфоепічних норм.

У мене [гриб] – у мене [грип];
дійшла до тих [к'із] – дійшла до тих [к'іс];
обійдемо без [ваз] – обійдемо без [вас];
треба ж їх [ве'зти] – треба ж їх [ве'сти];
[важ хл'іб] – [ваш хл'іб];
зробив це [мимох'ід'] – зробив це [мимох'іт'];
була [гадка] – була [г'атка];
іди [зо мною] іди [за мною];
люблю [поради'] – люблю [паради'];
хотів [зостави'ти] – хотів [застави'ти];
треба [золити] – треба [залити];
іду [полити] – іду [палити];
підлогу [мостити] – підлогу [мастити];
бур'ян [пополи] – бур'ян [попали];
бачу [воли] – бачу [вали].

Вправа 75. Прочитайте вголос і знайдіть помилки у вимові поданих слів. Визначте причини порушення норм української літературної вимови; згрупуйте слова відповідно до джерел відхилень

від літературної норми. Поряд запишіть фонетичною транскрипцією правильний варіант.

[калєги], [двац'ат'], [ск'іра], [ч'ого], [розжувати], [порй'адок], [л'убоф], [ганок], [ч'аї], [грап], [др'іждж'і], [голуп'], [ку'рова], [с'м'ійет'с'а], [гов'орат'], [л'ікар'], [по'їздц'і], [майі], [куче'рйав'і], [дзвоніти], [мохти], [дараг'і], [носі'шс'а], [хоч'у], [жофтиї], [ус'ʲакиї], [зшити], [касковії], [отчії], [вогон'], [аірус], [бд'ж'ола], [д'ʲід], [мохти], [гарантувати], [дже'рел'нії], [т'ʲіліки].

Вправа 76. Прочитайте подані слова вголос, звертаючи увагу на вимову наголошених і ненаголошених голосних. Запишіть їх фонетичною транскрипцією, дотримуючись орфоепічних норм сучасної української літературної мови.

Мета, вела, державний, оглядається, вишлести, у стегу, швиденько, вершина, печериця, великий, пшениця, винести, випечу, учителі, весна, навесні, миліше, піріг, бриніти, корець, бере, мене, пишеть, коликати, берізка, письмена, зернинка, лице, розумний, нагодуйте, а чому, лопух, зозуля, на собі, не тобі, подушка, козі, поріг, ходімо, воріт.

Вправа 77. Прочитайте вголос і запишіть фонетичною транскрипцією. Проаналізуйте особливості вимови початкового голосного в поданих словах.

Інший, іноді, інколи, іній, індик, інде.

Вправа 78. Прочитайте подані слова вголос, дотримуючись орфоепічних норм, запишіть їх фонетичною транскрипцією.

Чуб, хліб, без хиб, граб, суд, рід, мед, лад, холод, народ, віз, мороз, раз, сторож, ніж, відріж, не маж, потяг, навідліг, протяг, ворог, дзиг, гандж, гедзь, чубчик, хлібчик, голубчик, дубки, грядка, кладка, вудка, везти, казкар, візки, віжки, тяжкий, дужка, важчати, тягти, зберегти, стригти, двигтять, лягти, молодший, швидший, солодший, відчайдушний.

Вправа 79. Прочитайте вголос подані тексти; проаналізуйте вимову дзвінких приголосних у кінці слова й перед глухими в коренево-суфіксальній зоні. Випишіть і затранскрибуйте слова, у яких дзвінкі приголосні відповідно до орфоепічних норм української мови не оглушуються.

¹ Приклади взято з: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С.373–374.

I. Сипле, сипле, сипле сніг...
 Мов метелики срібlistі,
 Ті сніжинки, білі, чисті,
 Тихо стеляться до ніг...
 Сипле, сипле, сипле сніг...
 Сипле, сипле, сипле сніг...
 Тихо, легко і спроквола
 Покриває все довкола, –
 Ні стежок, ані доріг...
 Сипле, сипле, сипле сніг... (*Марійка Підгірянка*).

II. Падав сніг на поріг.
 Кіт зліпив собі пиріг.
 Поки смажив, поки пік,
 а пиріг – водою стік.
 Кіт не знав, що на пиріг
 треба тісто, а не сніг (*П. Воронько*).

III. Ішов кіт через лід
 чорнолапо на обід.
 Коли чує він: зима
 Його біла підзива.
 – Ти чого йдеш через лід
 і лишаєш чорний слід?
 – Бо я чорний, – каже кіт, –
 я лишаю чорний слід.
 Коли ж біла ти сама,
 то білій тут дотемна!
 І пішов кіт через лід
 чорнолапо на обід.
 Стала зимонька сумна:
 за котом ішла весна (*М. Вінграновський*).

IV. Очеретяна хатина
 біля річечки була.
 І жила у ній родина –
 не велика й не мала:

жабка-дід і жабка-бабка,
 мама-жабка, тато-жабка
 і маленьке маленя –
 жабенятко-жабеня.

Мама-жабка ловить мушки,
 тато шиє капелюшки,
 курить люльку жабка-дід,
 бабка варить всім обід,
 а веселе жабеня
 їм виспівує щодня... (*Н. Забіла, І. Малкович*).

V. Білий сніг – холодний пух
 Побілів усе навкруг,
 Вітерець пушок збирає,
 Гарні шапочки сплітає:
 І дубкам,
 І грибкам,
 І берізкам,
 І кленкам (*В. Засць*).

VI. Ішов Миколай лужком-бережком,
 Святий Миколай із повним мішком.
 Від хати до хати біленьким сніжком
 ішов Миколай із повним мішком.
 Тяжкий і великий у нього мішок,
 а в ньому дарунки для всіх діточок! (*І. Малкович за народною пісенькою*).

Вправа 80. Прочитайте подані слова вголос і запишіть їх фонетичною транскрипцією спочатку відповідно до норм літературної мови, а потім, – відтворюючи вимову, властиву південно-західним говорам. Зіставте вимову дзвінких приголосних у літературній мові і в наших місцевих діалектах. Простежте, як порушення орфоепічних норм зумовлює сплутування слів і перекручення їх змісту. З трьох парами слів складіть і запишіть речення.

Зразок:

[криз] – [крис]

Я втомилася від криз. – Від крис капелюха на обличчя падала тінь.

Гриб, гадка, плід, лід, п'ядь, мимохідь, ваз (родовий відмінок множини від *ваза*), кіз (родовий відмінок множини від *коза*), везти, дужка, ворог, міг, ніж, різка.

Вправа 81. Вимовте й затранскрибуйте слова, записавши їх у дві колонки: 1) ті, у яких буквосполученням **дж**, **дз** у вимові відповідають африкати [дж], [дз]; 2) буквосполученням **дж**, **дз** відповідають два окремі звуки [дж], [дз].

Джміль, відзнака, віджимати, дзбан, гандж, підзолистий, бджола, підземний, кукурудза, ходжу, підживити, дзеркало, дзвін, віджени, джерело, підзивати, надзвуковий, гудзик, броджу, відзиватися, джура, віджартовуватися, дзвоник, дзвякнути, надзвичайний, віджити.

Вправа 82. Прочитайте вголос, вимовляючи шиплячі приголосні відповідно до норм літературної мови. Доберіть слова, у яких є пом'якшені шиплячі.

Ручка, круча, курча, чому, що, щастя, чайка, помічниця, чесати, чоло, позичте, часто, пече, чесний, час, Миколайчук, чоловічий, народження, джерело, проводжати, сиджу, відчай, шепіт, шапка, вишня, вищий, поспішати, лоша, жаба, жолоб, журитися.

Вправа 83. Запишіть фонетичною транскрипцією і прочитайте вголос подані слова. Проаналізуйте особливості вимови приголосних звуків.

Молотьба, косьба, просьба, боротьба, лічба, волочба, аякже, якби, вокзал, екзамен, рюкзак, екзема, анекдот, Великдень, повсякденний, нігті, кігті, дьогтю, легкий, вогкий, зцілення, зідити, зсадити, зсунути, зсушити, зціпити, зсувати, розтанути, розпочати, розкрити, розхотілося, безправний, безперечний, безхарактерний, з хати, з подвір'я, з телефоном, з саду, з кімнати, без цукру, без хазяїна.

Вправа 84. Прочитайте слова, стежачи за правильною вимовою звукосполучень „свистячий + шиплячий”, „шиплячий + свистячий”,

„проривний ([d], [m]) + щілинний”, „проривний ([d], [m]) + африкат”. Запишіть фонетичною транскрипцією. У випадках, де можлива подвійна вимова, подайте два варіанти фонетичної транскрипції.

Відгризши, вилізиши, зшиток, з шинкою, Кузьчин, зчинити, зчитувати, з чоловіком, з чаші, крізь час, зжерти, з жару, з джурою, дорісиши, віднісиши, Парасчин, розжалобити, розжований, розширити, розшматувати, розчинити, розчулити, без жала, безжальний, безшелесний, безчестити, без чобіт, без джему, надієшся, бережешся, милуєшся, міжзоряний, між дзеркалами, наважся, не мучся, дружці, запорожці, у юшці, у ручці, на полицці, відсіч, підселити, звідси, дванадцять, під церквою, віддзеркалювати, під дзвонами, безпутство, багатство, копитцем, отцем, от дзеркало, от запах, віджити, підшити, молодший, відчистити, підчісувати, від джмеля, отчий, завітчаний, коротший, багатший, от жаль, от джерело.

Вправа 85. Запишіть фонетичною транскрипцією подані слова. Прочитайте їх уголос, дотримуючись орфоепічних норм. Вкажіть випадки, коли можливі два варіанти вимови.

Сльози, стілець, ясність, стяг, цвіт, Христинці, Христа, пізній, сьогодні, велетні, після, у казці, дзвяк, цвях, пісні, святкувати, світ, постіль, сонця, швидкість, днює, сніданок, Снятин, міцніти, одні, самотність, чесність, зміна, сліпці, повістяр, жєнці, хатній, великодній, ніжність.

Вправа 86. Прочитайте вголос. Проаналізуйте особливості вимови слів іншомовного походження і запишіть їх фонетичною транскрипцією.

Економія, енергія, естетика, відеоплеєр, ресєтр, математика, інженер, перука, директор, декрет, семантика, алітерація, декан, астероїд, мозаїка, комуна, логістика, антагонізм, джем, джин, джаз, джемпер, джентльмен, піджак, кювет, бюст, фіюзеляж, біолетень, піоре, бюро, пюпітр, гяур, кюре, бюджет, мюзикл, театр, метр, магістр, студентський, декадентський, гігантський, алынїністський, агентство, аванпостний, форпостний, компостний, баластний, газета, гімнастика, галактика, гіпотенуза, гелій, Гете, Гюго.

Вправа 87. Поставте наголос у поданих словах, перевірте себе за словником.

Спина, обруч, подушка, олень, кропива, подруга, дрова, циган, вітчим, щелепа, отаман, вимова, феномен, читання, запитання, завдання, гуртожиток, чорнослив, рукопис, літопис, кілометр, міліметр, термометр, барометр, псевдонім, монолог, діалог, філолог, корисний, старий, новий, вузький, легкий, виразний, одинадцять, чотирнадцять, сімдесят, вісімдесят, мене, до мене, його, від нього, кого, на кого, себе, через себе, нести, везти, мести, плести, несемо, ідемо, тчемо, будемо, несете, ідете, тчете, будете, високо, глибоко, разом, широко.

Вправа 88. Прочитайте вголос подані тексти. Знайдіть у них і випишіть слова, вимова яких потребує пояснень (з ненаголошеними голосними [e], [u], початковим наголошеним [i], [y] та [j], буквосполученнями **дж**, **дз**, шиплячими приголосними, дзвінкими приголосними в абсолютному кінці слова й перед глухими приголосними, глухими приголосними перед дзвінкими, звуками [d], [m], [z], [c], [u], [l], [n], [dʒ] перед м'якими та пом'якшеними приголосними, шиплячими перед свистячими і свистячими перед шиплячими, буквосполученнями **ться**, **шся** тощо). Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією, поясніть їх вимову; виявіть і охарактеризуйте можливі варіанти вимови, які відповідають орфоепічним нормам літературної мови.

I. Ішов дід лісом, а за ним біг песик, та й загубив дід рукавичку. От біжить мишка, влізла у ту рукавичку:

– Тут я буду жити.

Коли це жабка плиг-плиг та й питається:

– А хто, хто в цій рукавичці?

– Мишка-шкряботушка. А ти хто?

– Жабка-скрекотушка. Пусти й мене! (*Українська народна казка*).

II. Їжачатко

з їжачком

їли кашку

з молочком.

Кашка

була солодка.

Моя казка

коротка (*З народного*).

III. У дворі індик

узувається,

до нього індичка

озивається:

„Індиче-інде,

ходім деінде,

бо тут зимонька,

мерзнуть крилонька!” (*З народного*).

IV. Шука ляцю щигля дала,

ляця щиро запитала:

Ляще-ляще, дати ще?

Бумц! (*За П. Просняківною*).

V. Скочив зайчик в тернину

і роздер кожушину.

Йде лисичку просити

кожушину зашити.

А лисичка рет оче,

зашивати не хоче:

„Де ти був? Нащо дер?

Ходи в дранім тепер!”

Біжить зайчик до мами,

зайшли очка сльозами:

„Мамо, люба, не бийте,

кожушину зашийте!..”

Мама сина не біла,

кожушину зашила.

Зайчик очка обтер

і знов скаче тепер (*Марійка Підгірянка*).

VI. Це хатка, яку збудував собі Джек.

Це сад і город. А це – сонях, як сонце,
який заглядає до Джека в віконце,
до хатки, яку збудував собі Джек.

А це ось комора.
В коморі – пшениця,
яку викрадає хитрюща синиця,
і вже не печеться смачна паляниця
у хатці, яку збудував собі Джек.

Це кіт.
Він сміливо виходить з воріт,
бо дуже він хоче зловити синицю,
яка викрадає з комори пшеницю,
з якої так смачно пекти паляницю
у хатці, яку збудував собі Джек.

А це – подивіться
це пес без хвоста,
який каже „гав!“ на сміливця-кота,
який доганяє синицю,
яка викрадає пшеницю,
з якої так смачно пекти паляницю
у хатці, яку збудував собі Джек (*За англійськими
мотивами переспівати І. Малкович та Ю. Андрухович*).

VII. Пішла бабуся на город

по моркву й буряки,
пішла вона до пекаря
по хліб та пиріжки,

а сто дітей – не ледарі –
пішли збирати хмиз.
Усі взяли по гілочці
й набрали цілий віз. [...]

А потім сто зернинок
поклали в землю в ряд –

і вирости з них квіти,
і став квітучий сад (*Н. Забіла*).

VIII. Робін-Бобін-Ненажера

схрумав міліціонера!
З'їв коня і сім телят,
і дванадцять поросят!
Згамав кузню, коваля,
і самого короля!..
Лондон з'їв і Ліверпуль,
випив річку – буль-буль-буль,
змолотив сімсот кролів,
з'їв тринадцять кораблів!..
Закривай швиденько книжку,
щоб тебе, бува, не з'їв! (*Іван Малкович за
англійською пісенькою*).

IX. Жив собі роззява

ліві двері справа.

Зранку він хутенько встав,
піджака вдягати став:
шусть ногами в рукави
з'ясувалось, то штани.

Отакій роззява
ліві двері справа! [...]

Трамвасм тридцять третім
він їхав на вокзал
і, двері відчинивши,
до водія сказав:

„Шановний трам-тарам-пам-пам!
Я щось хотів сказати вам...
Я сів не в той... Мені... а-яй!
Трамзал негайно на воквай!..”

Водій перелякався,
і на вокзал подався.

Отакий роззява –
ліві двері – справа! (І. Малкович за С. Маршаком).

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке орфоепія? Що є предметом орфоепії як розділу науки про мову?
2. У чому полягає значення орфоепічних норм?
3. Які чинники зумовлюють порушення орфоепічних норм?
4. Які типи вимовних помилок ви знаєте? У чому полягають помилки кожного типу? Наведіть приклади таких помилок.
5. Від чого залежить вимова голосних звуків української мови?
6. Назвіть привила вимови ненаголошених [e], [u], [o].
7. У яких випадках ненаголошені [e], [u] вимовляються чітко?
8. Охарактеризуйте вимову дзвінких приголосних української мови. У яких випадках вони оглушуються?
9. Як вимовляються глухі приголосні звуки української мови? Коли вони уподібнюються до парних їм дзвінких? Наведіть приклади.
10. Поміркуйте, які чинники зумовлюють особливу дзвінкість української мови.
11. Охарактеризуйте вимову шиплячих приголосних в українській мові.
12. У яких випадках замість звуків [e] та [u] вимовляються [ʏ] та [i̯]? Наведіть приклади.
13. Як вимовляються звукосполучення „свистячий + шиплячий”, „шиплячий + свистячий”, „проривний ([ð], [m]) + щілинний”, „проривний ([ð], [m]) + африкат”? Проілюструйте свою відповідь прикладами.
14. Розкрийте особливості вимови слів іншомовного походження. Яким правилам підпорядкована вимова голосних і приголосних звуків у цих словах?

ГРАФІКА

Вправа 89. Запишіть український алфавіт, після букв у дужках укажіть їх назви.

Зразок:

Aa (а), Bb (бе), ...

Вправа 90. Запишіть літери українського алфавіту, згрупувавши їх так: 1) букви, що позначають одну фонему (мають однофонемне значення); 2) літери, які завжди передають сполучення двох фонем; 3) літери, які можуть мати одно- або двофонемне значення; 4) букви, що позначають дві фонemi: тверду і співвідносну м'яку; 5) літеру, яка не позначає окремої фонemi.

Вправа 91. Запишіть у три колонки подані слова: 1) ті, у яких кількість букв і фонем однакова; 2) ті, у яких букв більше, ніж фонем; 3) ті, у яких фонем більше, ніж букв. Поясніть, чим зумовлена невідповідність між буквами та фонемами в кожному випадку.

Знання, дзбан, їжачок, журавель, калька, В'ячеслав, гаївка, ллю, діжка, джоуль, щока, Горький, ганок, криниця, Полісся, віджати, дзига, елейний, виїжджати, тьохкати, шука, дзеркало, ящірка, надзвуковий, щавель, тьмянний, полька, Ївга, юність, підзвітний, громаддя, юрта, дженджуристий, їжа, щирість, Ілля, різьбяр, пояснення, завдання, юродивий, джемпер, виїсти, сретик, вищирити, солов'їний, вояк, гудзик, ядучий, пісня, молитва, насіння, казковий.

Вправа 92. Зробіть фонетичну транскрипцію поданих слів і запишіть їх у три колонки: 1) слова, у яких один і той же звук позначається різними літерами; 2) слова, у яких один звук передається двома буквами; 3) слова, у яких є літери, що не позначають жодного звука.

Воджу, Йосип, шістнадцять, джміль, невістчин, приїзд, джура, дзвін, студентство, завойовник, джаз, кістці, поражду, дзуськи, Київ, юрист, гудзик, дзьоб, артистчин, віддзеркаловати, п'ю, дзеленькати, шістдесят, джигун, йоржик, дзінь-дзінь, ялина, агентство, Євдокія, дзеркало, гайок, у відпустці, пояснити, джерело, садистський, дзвякнути, Юрій, повістці, бджола, його, шістсот, гедзь, у хустці.

Вправа 93. Знайдіть у тексті й запишіть у дві колонки слова, у яких: 1) літери **д, т, з, с, ц, л, н, р** позначають тверді фонем; 2) ці ж літери позначають співвідносні з ними м'які фонем. Поряд з орфографічним записом подайте їх запис фонематичною транскрипцією. Назвіть додаткові засоби, за допомогою яких на письмі передається м'якість фонем.

Зразок:

казка /казка/

зілля /з'іл'л'я/

дні /дн'і/

дні /дн'і/

Лукаш починає грати. Спочатку гра його сумна, як зимовий вітер, як жаль про щось загублене й незабутнє, але хутко переможний спів кохання покриває тугу. Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом; весняні гуки озиваються в завітлім гаю, тьмяний зимовий день змінюється в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликом щастя.

Вітер збиває білий цвіт з дерева. Цвіт лине, лине і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи ущухла, відко знов зимовий краєвид з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запорошив усю постать і падає, падає без кінця... (*Лєся Українка*).

Вправа 94. Запишіть фонетичною і фонематичною транскрипцією. Визначте способи позначення м'якості приголосних фонем і приголосних звуків у поданих словах.

Тютюн, пильний, весняний, ліщина, рясний, кільце, щодня, стілець, ділянка, бряжчати, молодість, коваль, синє, зілля, міць, колишне, літечко, ряст, ціль, потіха, зіронька, вись, дьоготь, кість, зозулька, ціна, дятел, тюк, цілісний, тягар, кинь, пізній, сільський, сяйво, неділя, недільний, шість, нічка, цюкати, тінь, літній, любов, січовик, вінця, гедзь, наділити, нявкати, лісок.

Вправа 95. Запишіть у дві колонки: 1) слова, у яких літери **я, ю, є** мають однофонемне значення; 2) слова, у яких ці літери позначають дві фонем.

В'юн, вогняний, мяо, барельєф, юшка, хвиля, лляний, без'язикий, каятися, лють, явір, боятися, п'янкий, пів'юрти, тюхтій, якати, подяка, солom'яний, порт'єра, поява, нюх, тюльпан, юність, об'єднаний, поєдинок, лялечка, копіювати, єнот, дзудо, полум'яний, більярд, воєнкор, воювати, під'юджувати, заюшити, третє, єхидна, ін'єкція, життєпис, юнак, танцюрист, якір, Пешковський, юстиція, матір'ю, заява, асиміляція, ательє, об'єктивний, боєць, маззю, біоро, п'ятеро, конюшина, віньєтка, поєднати, дружнє, яструб, Лєсков, пояс, тушшю.

Вправа 96. Запишіть слова фонетичною та фонематичною транскрипціями. Порівнявши орфографічний запис із фонетичним і фонематичним, визначте, які фонем і які звуки (варіанти цих фонем) позначають літери **д, т, з, с, ж, н, г, ч, в**.

Зразок:

/ц/ – [ц]: /цар/ – [цар], /циган/ – [циган], /цап/ – [цап];

ц [ц]: /цвах/ – [ц'в'ах], /цвіт/ – [ц'в'іт], /цвохнути/ – [ц'в'охнути];

/ц'/ – [ц']: /кінец'/ – [кінец'], /ц'амрина/ – [ц'амри'на], /лошиц'а/ – [лошиц'а].

Доля, будь же, Дєсна, ділити, осєлєдцем, позбудься, будь-
д хто, великодній, дудка, у будці, відчинити, будяк, днювати, п'ятнадцять, долина.

Тільки, бореться, потужний, братчик, робіть же, Вітчизна,
т кутній, на квітці, отче, отцем, баскетбол, боротьба, от жаль, квітня, брат зятя, отже, звияга, кліть, от сюрприз, клятьба.

Злазити, злазь, злазь же, з чоловіком, зять, зшити,
з перезимувати, з парубком, кузня, зіронька, заялозити, розженуся, пізніше, зілля, розширити.

Сип, шістдесят, Христя, сяйво, не журись же, після,
с Парасчин, сало, косьба, ніс же, ніс би, сіль, синіти, дивись ще, просьба, висівки.

Жабка, Палажці, між дзьобом, на стежці, ліжник, Поволзя,
жс збіжжя, не поріжся, жолоб, аж засміялась, жінка, обжинки, міжзоряний, кужіль, підніжжя.

Ніжка, наріжний, віконця, тінню, коняка, нести, танцюрист,
н нірка, нюхати, киньте, станьте, ніжністю, колінця.

Гість, вогкий, могли, гірчиця, дьогтю, тугий, голос, гяур.

рагу, нігтик, Гюго, вигоріти, глина, дігтяр.

Очільник, волочба, нічці, чуйність, калач, не морочся,
ч паліччя, черепки, лічба, дочці, чарівниця, на паличці, хоч би,
 вечеря, піччю.

Молитва, священник, вів, ковдра, злива, лавка, Василь, вістря,
в вплав, дзвякнути, повний, вирвати, вільний, коваль, вважай,
 ковзкий, повітря, ревію.

Вправа 97. Визначте звукове значення поданих літер, доберіть відповідні приклади (3 – 4 на кожне значення).

Зразок:

б /б/ – [б]: [бути], [баїка], [забути];
 [б']: [б'іі], [б'уро], [об'ід].

В, й, к, я, ю, е, и, о, ц.

Вправа 98. Розгляньте таблицю¹, доповніть її власними прикладами (по 5 на кожен випадок).

Звукове значення окремих буквосполучень

Буква	Основне значення	Приклади	Додаткове значення	Приклади
дж	[дж] [дж]	джерело, раджу підживити, переджнив'я		
дз	[дз] [дз]	дзвін, дзига надзвичайно, підзвітний		
тс			[ц]	багатство [багацтво]
тш			[ч]	коротше [короч:е]
ться			[ц':]	вітається [в'ітайе'ц':а]
чц			[ц':]	качці [кац':і]
шс			[с':]	вітаєшся [в'ітайе'с':а]

Вправа 99. З поданих текстів випишіть слова, у яких немає повної відповідності між буквами і фонемами.

I. Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба...

Вліво від Андрія грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купались у ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася

поміж деревами церква. За берестом лежала долі широка й зелена лука, поріzana закрутами синьої річки... На виднокрузі, в далеких околиць селах, білили дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою:

– Га! вже воно так довго не буде!.. Вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!

„Вони” – були німці чи чехи, а може, й жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами. Андрій не покидав надій, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе полагождать і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський настух Хома Гудзь шепнув йому тоту новину. Хома хоч сидить біля товару, та все ж ближче до панів, бо третєся коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! Велике щастя латочка землі!.. Крутиться оден з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!.. (М. Коцюбинський).

II. Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оце чисте, виплекане, немов вилзане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами кругнувся на нитці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки.

– Мамо, давати обідати?

– Давай, давай, Гафійко...

Маланка зразу відійшла.

– Та чого ти крутишся по хаті, мов дзига? Так і миски поб'єш. І в церкві все крутилася та оглядалася... (М. Коцюбинський).

¹ Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / за ред. І.К. Білодіда. К.: Наук. думка, 1969. С.373–412.

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке графіка?
2. Що таке буква, або літера?
3. Чому українське письмо називають звуковим, фонематичним?
4. Що таке алфавіт? Як утворилися терміни „алфавіт”, „азбука”, „абетка”?
5. Скільки літер в українському алфавіті? Скільки літер позначають приголосні фонemi, а скільки голосні?
6. Які зміни відбулися в українському алфавіті з виходом у світ 4-ї редакції „Українського правопису” у 1993 році?
7. Які вимоги ставлять до організації графічної системи мови? Чи відповідає усім їм графічна система української мови? Наведіть приклади недотримання цих вимог.
8. Назвіть літери, які позначають голосні фонemi сучасної української літературної мови. Які з них завжди позначають по одній фонемі?
9. У яких випадках літери **я**, **ю**, **є** позначають одну фонему і вказують на м'яку чи пом'якшену вимову попереднього приголосного? Проілюструйте свою відповідь прикладами.
10. У яких позиціях **я**, **ю**, **є** мають двофонемне значення? Наведіть приклади.
11. Які фонemi передаються двома буквами?
12. Коли буквосполучення **дж**, **дз** позначають дві окремі фонemi? Наведіть приклади.
13. Як в українському алфавіті позначаються м'які приголосні фонemi? Чому букви **д**, **т**, **з**, **с**, **ц**, **л**, **н**, **р** є двофонемними?
14. Назвіть засоби позначення на письмі м'якості та пом'якшення приголосних звуків.
15. У якому випадку м'яка вимова приголосних звуків на письмі не передається?
16. Чи є в українській графічній системі спеціальні засоби, що позначають твердість приголосних? Який нелітерний графічний засіб, ужитий після букви на позначення приголосного, свідчить про твердість цього приголосного?

17. Наведіть приклади, коли одна буква передає на письмі різні звуки.
18. Коли довгі приголосні звуки передаються на письмі однаковими буквами, а коли – різними? Наведіть приклади.

ОРФОГРАФІЯ

Вправа 100. Визначте, на яких принципах орфографії ґрунтуються орфограми в поданих словах. Відповідно до цього запишіть їх у чотири колонки.

Лічба, косьба, просьба; ялинка, єдиний, юнак, їхати; Коваль – коваль, Надія надія; вечера, вечора; дьогтю, нігті, легкий; прагнеться, мислиться, каєшся, соромишся; вісник, умисне, корисний; стіл, рід, батьків, іду; щирий, шука, щасливий; знідти, зціпити, зшити; спитати, скрутити, сфабрикований, стиснути, схвилювати; дзеркало, дзбан, джміль; поїздці, невістці, артистці; кажан, калач, багатий, гарячий; розсипати, розжарений, розправити, безшовний, безжурний; кишеня, левада, лиман, лопух; Марокко, Руссо; насилу – насилу, понашому понашому, убік убік, вранці вранці; весна, село, розумний; кузня, листя, пісня; туристський, агентство, дилетантський; предобрий, пригірклий, прибігти; убозтво, ткацтво, празький, бучацький; пшеничний, сонячний, яєчня; вєсни, сєла, рєзум; Дізель дизель, Вагт ваг.

Вправа 101. Запишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф. Письмово поясніть правопис виділених слів.

Над...яр...я, без...язикий, арф...яр, черв...як, торф...яний, верб...яний, бур...я, бур...ян, бур...яний, бур...як, **верф...ю**, п...янкий, св...ятковий, В...ячеслав, Св...ятослав, моркв...яний, мавп...ячий, духм...яний, **пів...яблука**, **пів...Європи**, пів...юрти, **нів...острів**, **пан...європейський**, об...єднати, під...люджувати, з...ясувати, з...економити, з...орати, зв...язати, розв...язання, **цв...ях**, лит...ясла.

Вправа 102. Запишіть слова, вставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Письмово поясніть правопис виділених слів. Як можна перевірити написання слів, виділених курсивом?

Коли-небуд..., близ...ко, україн...ський, прип'ят...ський, Гор...кий, облич..., бур..., Хар...ків, уман...ський, Уман...щина, ірпін...ський, корін...чик, мен...ший, тон...ший, киц...ці, киц...чин, Зін...ці, Зін...чин, Малан...ці, Малан...чин, піднос...ся, підніс...ся, піз...ній, т...мянний, різ...бяр, нян...чин, брин...чати, Омел...ян, пужал...но, пужал...це, люд...с...кіс...ть, слиз...кіс...ть, різ...кіс...ть, бояз...кіс...ть.

Вправа 103. Запишіть, вставляючи пропущені літери. Усно поясніть, чому вимова поданих слів відрізняється від написання і в який спосіб можна перевірити написання сумнівних приголосних. Письмово поясніть правопис виділених слів.

Пара...чин, Они...чин, (він) сміє...ся, (ти) сміє...ся, (ми) бере...ся, не порі...ся, згри...ши, прині...ши, ай...берг, у ложе...ці, у кни...ці, на сте...ці, боро...ьба, про...ьба, моло...ьба, ро...судити, ро...жарити, ро...шарування, ро...жевритися, ро...ширити, бе...чинство, бе...жалісний, ане...дот, Ві...чизна, ні...ті, дьо...тю, кі...тик, фу...бол, баске...бол, ві...чай, льо...чик, ма...ч, моло...ший, бага...ший, ...пізнитися, ...хитрувати, ...фабрикувати, ...фокусувати, ...цідити, ...садити, п'я...десять, Вели...день.

Вправа 104. Запишіть, вставляючи замість крапок літери з або с. Яке фонетичне явище зумовлює труднощі у написанні виділених слів?

...косити, ...сихатися, ...харапудити, ...середини, ...саджувати, ...фальсифікований, ...сукати, ...крадатися, ...цементований, ...креслений, ...хвалений, ...повільнений, ...сипаний, ...фотографуватися, ...сув, ...пакуватися, ...хрестити, ...сутулений, ...партачити, ...фальшивити, ...цінлення, ...п'яніння, ...тиха, ...просоння, ...цілжений, ...тривожений, ...формованість, ...хибити, ...цілення.

Вправа 105. Запишіть, на місці крапок вставляючи, де потрібно, літери. Послугуючись „Українським правописом”, аргументуйте написання виділених слів (письмово).

Чес...ний, пристрас...ний, ненавис...ний, об'їз...ний, під'їз...ний, контраст...ний, улес...ливий, пес...ливий, компос...ний, хвас...ливий, тиж...невий, виїз...ний, якіс...ний, зап'яс...ний,

балас...ний, корис...ний, пропаганди...ський, інтеліген...ський, кіс...лявий, аген...ство, пис...нути, аванпос...ний, дисиден...ський, проїз...ний, хвас...нути, плюс...нути, антифашис...ський, шіс...надцять, хворос...няк.

Вправа 106. Від поданих слів утворіть прикметники, запишіть їх і поясніть правопис.

Доблесть, хрест, заздрість, область, аванпост, виїзд, честь, студент, вартість, баласт, турист, якість, користь, кар'єрист, рідкість, масло, терорист, компост, ненависть, злість, моделіст, радість, перехрестя, захист, контраст.

Вправа 107. Запишіть, вставляючи, де це потрібно, пропущені літери. Поясніть написання виділених слів (письмово).

От...оді, от...енер, от...ам, військ...омат, числен...ний, числен...ість, числен...о, здійснен...ий, здійснен...ий, здійснен...ість, нездолан...ий, нездолан...ий, недоторкан...ий, недоторкан...ий, невблаган...ий, несказан...ий, блажен...ий, священ...ий, священ...ик, священ...ий, сказан...ий, спечен...ий, довгождан...ий, жада...ний, л...яний, с...авець, жит...єпис, під...аш...я, під...аш..., сторіч...я, сторіч..., почут...я, почут...ів, стат...я, стат...і, стат...єю, стат...ей, облич...я, облич..., нал...єш, зран...я, спросон...я, поїдвікон...ю, поїдтин...ю, роз...бросн...я, оз...бросн...я, воз...'єднан...я.

Вправа 108. Поставте іменники III відміни у форму орудного відмінка однини. Поясніть, чому не в усіх словах відбувається подовження приголосних. За допомогою словника з'ясуйте значення виділених субстантивів.

Печать, цвіль, ніжність, віддаль, мазь, туш, жовч, обережність, тіль, паморозь, бязь, суверенність, м'якоть, пам'ять, гусінь, нехворощ, путь, доповідь, подорож, верф, річ, погибель, розкіш, Керч, каламуть, одіж, любов, мати, Об, міць, ртуть, гуаш, кіновар, харч.

Вправа 109. Поясніть наявність чи відсутність подвоєння букв у поданих словах.

Стаття, статті, статтю, статтею, статей, статтями, у статтях; суддя, судді, суддю, суддею, суддів, суддям, суддями, суддівський, суддівство, судейський; обличчя, обличчю, обличчям, на обличчі, облич, обличчями, на обличчях; життя, життю, життям, у житті, життів, життями, у життях, життєвий, життєпис, життєдайний, життєлюб, житейський.

Вправа 110. Запишіть слова, вставляючи замість крапок літери **о, а**.

Б...ганий, б...гато, б...гатство, б...гаття, б...гач, г...рячий, г...рячка, г...ріти, г...разд, к...жан, к...лач, к...чан, х...зяїн, х...лява, б...гатир (багата людина), б...гатир (сильна людина), к...миш, к...рявий, с...лдат, б...рсук, ...таман, п...ром, г...няти, л...мати, вил...мувати, допом...гати, пров...джати.

Вправа 111. Запишіть слова, вставляючи замість крапок літери **е, и**.

Сел...з...нь, дж...р...ло, прор...вний, кл...котіти, л...ман, м...нулий, п...ріг, кр...ниця, кел...х, л...мон, ш...потіти, л...вада, дал...ч, л...б...диний, т...плиця, бл...шати, р...бро, ст...рня, стр...міти, спл...ту, справ...дливий, тр...вога, поп...ду, с...режки, гр...міти, к...шеня, тр...вати, в...рховіття, В...ликд...нь.

Вправа 112. Запишіть, вставляючи замість крапок букви **е, и** або **і**. Письмово поясніть написання виділених слів.

Пр...мудрий, пр...д'явити, пр...блякнути, пр...ходити, пр...гіркий, пр...гіркий, пр...освящений, пр...рва, пр...вабити, пр...двічний, пр...зирливий, пр...смаглий, пр...комічний, пр...стол, пр...печений, пр...гнічений, пр...дстати, пр...звисько, пр...гвинтити, пр...старілий, пр...старілий, пр...старкуватий, пр...старий, пр...старітися, пр...подобний, пр...в'ялий, пр...битися, пр...зирство, пр...святий, пр...дтеча, пр...болотний, пр...звище.

Вправа 113. Від поданих слів утворіть прикметники з суфіксом **-ськ**, поясніть їх правопис. Підкресліть слова-винятки, у яких чергування приголосних не відбувається.

І. Бахмач, Ладога, Калуш, Рига, Тбілісі, Люксембург, Владивосток, Запоріжжя, Волга, Кагарлик, Прага, Іртиш,

Кременчук, Дамаск, Страсбург, Мекка, Космач, Цюрих, Золотоноша, Буг, Туніс, Ла-Манш, Лейпциг, Гаага, Овруч, Париж, Острог, Прилуки, Галич, Гамбург, Кавказ, Норвегія, Нью-Йорк.

II. Чуваш, словак, лях, черкес, тюрк, інгуш, бурят, коряк, ескімос, волох, турок, француз, чех, ацтек, печеніг, таджик, тунгус, узбек, казах, калмик, киргиз, баск, латиш, абхаз, грек.

Вправа 114. Від поданих слів утворіть прикметники з суфіксом **-ськ, -ств** (де це можливо), поясніть їх правопис.

Козак, ткач, гірник, студент, боягуз, герцог, моряк, люди, чиновник, юнак, купець, кріпак, робітник, викладач, молодець, насильник, президент, жінка, дивак, птах, стрілець, авантюрист, багач, народник, кравець, пророк, солдат, парубок, чумак, народознавець, читач, будівник, брат, користувач, ремісник, лейборист, убогий, вояк, солдат.

Вправа 115. Від поданих слів утворіть іменники з суфіксом **-ин**, поясніть їх правопис.

Галицький, київський, гуцульський, кролевецький, вінницький, львівський, одеський, хмельницький, полтавський, козацький, тернопільський, вояцький, волоський, калуський, херсонський, донецький, косівський, наддніпрянський, німецький, черкаський, словацький, батьківський, кріпацький, панський.

Вправа 116. Запишіть іншомовні слова, вставляючи літери на позначення голосних звуків.

Д...ректор, пр...з...дент, д...кан, Ц...церон, Т...ц...ан, реч...татив, брош...ра, пр...т...ндент, Ч...каго, нарф...ми, Мекс...ка, дж...нси, Корс...ка, д...лема, Кр...т, пр...з...нтація, Мадр...д, нарф...мерія, пр...ор...тет, Лейпц...г, Флор...да, Брат...слава, граф...н, д...героїзація, Ват...кан, Л...сабон, л...сабонський, Р...н...санс, ж...рі, Вав...лон, р...ж...сер, С...дней, д...зель, Д...зель, параш...т, д...зорієнтація, Міссіс...пі, к...нджал.

Вправа 117. Запишіть слова, вставляючи букви **е, и**.

С...гментний, фр...кативний, афр...кат, д...ф...р...нційний, ід...нт...фікаційний, д...ст...нктивний, с...нтагма, р...курсія,

об...ртони, п...рцепція, акц...нтуаційний, альв...олярний, лат...ральний, д...нтальний, кор...ляція, д...стр...буція, експ...р...м...нтально-фонетичний, фар...нгальний, р...дукція.

Вправа 118. Запишіть, вставляючи замість крапок, де це потрібно, пропущені літери. У виділених словах письмово поясніть наявність чи відсутність подвоєння букв на позначення приголосних. Значення невідомих слів з'ясуйте за допомогою словника.

Барок...о, ін...овація, Гол...андія, ман...а, лібрет...о, кон...отація, дур...а (*рослина*), фін..., Мек...а, мот...о, ап...ерцепція, Бет...і, інтермец...о, сюр...еалізм, бул...а, ім...іграція, ем...іграція, піц...а, мір...а (*ароматична смола*), беладон...а, ір...еальний, Рус...о, ан...отація, бон...а, нет...о, пен...і, біл...ь (*законопроект*), ім...ітація, Марок...о, марок...анський.

Вправа 119. Запишіть слова іншомовного походження, вставляючи замість крапок знак м'якшення або апостроф.

Ател...е, ф...лозеляж, кур...ер, конферанс...е, п...єдестал, кон...юнктура, порт...ера, він...етка, кон...юнктивіт, кан...йон, п...юпітр, об...ект, міл...йон, б...юро, миш...як, міл...ярд, б...юджет, ін...екція, барел...еф, ескадрил...я, п...юре, суб...ект, куп...юра, шампін...йон, вол...ер, дос...е, інтерв...ю, мантил...я, грав...юра, ар...ергард, бул...йон, Монтеск...е, Г...юго, Н...ютон, М...ллер, Мол...ер.

Вправа 120. Запишіть правильно, поясніть вживання великої літери у власних назвах (у виділених – письмово).

П/президент України, Г/голова В/верховної Р/ради України, В/верховна Р/рада України, П/парламент, **М/міністерство О/освіти і Н/науки України**, у спеціальній літературі А/антонівка, у загальному вжитку А/антонівка, В/велика В/ведмедиця, Т/туманність А/андромеди, З/земля зі своїм супутником М/місяцем, Д/далекий С/схід, П/південно-З/західна З/залізниця, В/вулиця Я/ярославів В/вал, Т/троїстий С/союз, У/угорська Р/республіка, З/збройні С/сили України, Ц/центральна У/управа В/всеукраїнського Т/товариства Просвіта імені Тараса Шевченка, Т/тимчасовий У/уряд, Ф/федерація Н/незалежних П/профспілок України, К/коран, Б/бог З/зевс,

С/святий Д/дух, С/софійський С/собор, Д/день У/учителя, В/великий П/піст, Г/громадянська В/війна, В/вітчизняна В/війна, А/акт П/проголошення Н/незалежності України, О/орден П/пошани, М/медаль З/за В/відвагу, Г/Грінченків словник, Ф/Франківські сонети, Г/Гордіїв вузол, П/Піфагорова теорема, А/афіна, М/муза, А/ангел, сучасні Г/геркулеси, персонаж казки Д/дід М/мороз, загальні назви Д/дід М/мороз, Б/баба Я/яга.

Вправа 121. Запишіть разом, через дефіс або окремо. Письмово прокоментуйте написання виділених слів.

Будь/хто, лінгво/стилістичний, в/цілому, губно/губний, на/швидку/руч, пів/аркуша, не/мов/би/то, з/будь/ким, сто/п'ятдесяти/річчя, загально/освітній, на/двоє, прем`єр/міністр, де/який, у/сто/крат, хто/зна/який, по/між, міні/диктант, нижче/згаданий, старо/слов`янський, на/добраніч, мовно/літературний, мовно/стильовий, член/кореспондент, по/латині, супер/сегментний, будь/з/ким, пів/Києва, з/по/між, не/зважаючи/на, сімдесяти/п'яти/мільйонний, вузько/діалектний, аби/то, анатоми/фізіологічний, дарма/що.

Питання і завдання для самоперевірки

1. Що таке орфографія? Що вона вивчає?
2. Що таке орфограма? Які є різновиди орфограм?
3. Які принципи орфографії ви знаєте?
4. Які принципи є основними для орфографії сучасної української літературної мови?
5. У чому полягає фонетичний принцип правопису? Що є його вихідною одиницею?
6. Які орфограми ґрунтуються на фонетичному принципі?
7. У чому суть морфологічного принципу правопису?
8. Які звуки та звукосполучення передаються на письмі на основі морфологічного принципу?
9. У яких випадках застосовується історичний, або традиційний, принцип орфографії? У чому він полягає?
10. Які написання здійснюються за смисловим (диференційним) принципом орфографії?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. / О. І. Бондар, Ю. О. Карпенко, М. Л. Микитин-Дружинець. – К. : ВЦ „Академія”, 2006. – 368 с.
2. Глазова О. П. Українська орфографія : навч. посіб. / О. П. Глазова. – Х. : Ранок, 2008. – 384 с.
3. Глуховцева К. Д. Складні питання сучасної української літературної мови. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навч. посіб. / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – 260 с.
4. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови : в 2 ч. / М. А. Жовтобрюх, М. Б. Кулик. – К. : Вища шк., 1972. – Ч. 1. – 402 с.
5. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова : підруч. / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1984. – 255 с.
6. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови : навч. посіб. / Ю. О. Карпенко. – Одеса : Чорномор'я, 1996. – 144 с.
7. Коструба П. П. Фонетика сучасної української літературної мови (Курс лекцій для студентів філологічного факультету) / П. П. Коструба. – Л., 1963. – Ч. 1. – 100 с.
8. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – 519 с.
9. Плющ Н. П. Сучасна українська мова. Орфоепія : навч. посіб. / Надія Плющ, Віра Бондаренко. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2008. – 272 с.
10. Розгон В. В. Фонетика, фонологія, графіка й орфографія сучасної української літературної мови : навч. посіб. / В. В. Розгон. – Умань : АЛМІ, 2002. – 104 с.
11. Сучасна українська літературна мова : підруч. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред.

- А. П. Грищенко. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
12. Сучасна українська літературна мова : підруч. / за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 2003. – 430 с.
13. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 436 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика : підруч. / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Коненко, В. В. Бондаренко та ін. – К. : Знання, 2010. – 270 с.
15. Сучасна українська літературна мова. Фонетика : навч. посіб. / Надія Плющ, Оксана Бас-Коненко, Зоя Дудник, Оксана Зубань. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2002. – 173 с.
16. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка : Практикум : навч. посіб. / за ред. М. М. Фашенко. К. : ВЦ „Академія”, 2010. – 176 с.
17. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія : навч. посіб. / Н. І. Тоцька. – К. : Вища шк., 1981. – 183 с.
18. Шкуратяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс : навч. посіб. / Н. Г. Шкуратяна, С. В. Шевчук. – К. : Вища шк., 2007. – 823 с.
19. Ющук І. П. Українська мова : підруч. / І. П. Ющук. К. : Либідь, 2006. – 640 с.

Додаткова література

1. Багмут А. Й. Інтонаційна будова простого розповідного речення у слов'янських мовах / А. Й. Багмут. К. : Наук. думка, 1970. – 173 с.
2. Багмут А. Й. Інтонація спонтанного мовлення / А. Й. Багмут, І. В. Борисюк, Г. П. Олійник. К. : Наук. думка, 1985. – 316 с.
3. Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові / А. Й. Багмут. – К. : Наук. думка, 1991. – 168 с.
4. Берковець В. Словникове і фонетичне слово в сучасній українській мові / Віра Берковець // Дивослово. 1999. – №1. – С. 10 – 11.
5. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія /

- О. П. Блик. – К. : Рад. шк., 1988. – 128 с.
6. Бондар О. І. Система голосних фонем української мови: динамічний підхід / Бондар О. І. // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2005. – Вип. 15. – С. 12 – 19.
 7. Бондаренко В. До питання про подвійний наголос в українському слові / Віра Бондаренко // Українське мовознавство. – 2008. – Вип. 38. – С. 19 – 24.
 8. Борисюк І. В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення / І. В. Борисюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 204 с.
 9. Брахнов В. М. Явище асиміляції в консонантизмі української мови / В. М. Брахнов. – К. : Наук. думка, 1970. – 101 с.
 10. Булаховський Л. А. Український літературний наголос. (Характеристика норми) / Л. А. Булаховський – К. ; Л. : Рад. шк., 1947. – 54 с.
 11. Винницький В. М. Деякі теоретичні питання акцентології / В. М. Винницький // Мовознавство. – 2003. – №5. – С. 14 – 25.
 12. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / Василь Михайлович Винницький. – К. : Рад. шк., 1984. – 160 с.
 13. Винницький В. М. Українська акцентна система: становлення, розвиток / В. М. Винницький. – Л. : Біблос, 2002. – 576 с.
 14. Вовк П. С. Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної систем / П. С. Вовк. – К. : ІЗМН, 1997. – 124 с.
 15. Глібчук Н. М. Погляди О. Курило на систему голосних фонем української мови / Н. М. Глібчук // Мовознавство. – 1993. – №6. – С. 34 – 37.
 16. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
 17. Дудик П. Наголошення слів і культура мовлення / Петро Дудик // Дивослово. – 2003. – №4. – С. 19 – 20.
 18. Жилко Ф. Т. Нейтралізація фонологічних опозицій в українській літературній мові / Ф. Т. Жилко // Мовознавство. – 1968. – №4. – С. 17 – 24.
 19. Жовтобрюх М. А. Історичні чергування приголосних в українській мові / М. А. Жовтобрюх // Українська мова в школі.

- 1958. – №1. – С. 16 – 25.
20. Жовтобрюх М. А. Основи і принципи української літературної вимови / М. А. Жовтобрюх // Українська мова і література в школі. – 1976. – №6. – С. 63 – 75.
 21. Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. 1979. – №5. – С. 9 – 10.
 22. Загальна та експериментальна фонетика : [зб. наук. праць та матеріалів / відп. ред. Л. Скалзуб]. – К. : Соборна Україна, 2001. – 318 с.
 23. Залеський А. М. Подовжені приголосні у фонологічній і морфологічній системах української мови / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1980. – №6. – С. 56 – 65.
 24. Іщенко О. Акустичні характеристики голосних звуків української мови (експериментально-фонетичне дослідження) / Олександр Іщенко // Українська мова. – 2008. – №4. – С. 102 – 111.
 25. Кващук А. Г. Уподібнення і розподібнення приголосних / А. Г. Кващук // Українська мова і література в школі. 1968. – №9. – С. 56 – 59.
 26. Коструба П. П. Основні поняття фонології / П. П. Коструба // Українська мова і література в школі. – 1965. – №7. – С. 21 – 25.
 27. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім „Кисво-Могилянська акад.”; Всеукр. т-во „Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 2004. – 163 с.
 28. Міщенко Т. С. Про інтенсивність голосних української мови / Т. С. Міщенко // Мовознавство. – 1974. – №4. – С. 56 – 62.
 29. Найдорожчий скарб: Слово про рідну мову : поезії, вислови / упоряд. В. І. Лучук. – К. : Рад. письменник, 1990. – 390 с.
 30. Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення / М. Ф. Наконечний // Українська мова в школі. 1958. – №1. – С. 3 – 15.
 31. Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія / В. В. Німчук // Мовознавство. 1990. – №6. – С. 3 – 10.

32. Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ — поч. ХХІ ст. / В. В. Німчук. — Кам'янець-Подільський : КПДПУ, 2002. — 116 с.
33. Перебийніс В. С. Кількісні і якісні характеристики системи фонем української літературної мови / В. С. Перебийніс. — К. : Наук. думка, 1970. — 270 с.
34. Пилинський М. М. Літературні норми: типи та їх класифікація / М. М. Пилинський // Мовознавство. — 1974. — №1. — С. 11 — 23.
35. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі „спільної колиски” / Г. П. Півторак. — К. : ВЦ „Академія”, 2001. — 152 с.
36. Прокопова Л. І. Приголосні фонем сучасної української літературної мови. Експериментально-фонетичне дослідження / Л. І. Прокопова. — К. : Вид-во КДУ, 1958. — 149 с.
37. Савченко І. С. Змішані типи консонантної асиміляції за артикуляційно-акустичними ознаками / Ірина Савченко // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць. — Черкаси : Вид. від. ЧДУ, 2007. — Вип. 5. — С. 41 — 49.
38. Савченко І. С. Чисті типи консонантної асиміляції за артикуляційно-акустичними ознаками / Ірина Савченко // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць. — Черкаси : Вид. від. ЧДУ, 2008. — Вип. 6. — С. 136 — 147.
39. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу / О. Б. Ткаченко. — К. : Спалах, 2004. — 272 с.
40. Тоцька Н. І. Голосні фонем української літературної мови / Н. І. Тоцька. — К. : Вид-во КДУ, 1973. — 193 с.
41. Тоцька Н. І. До питання про артикуляційну та акустичну класифікацію голосних фонем української мови / Н. І. Тоцька // Мовознавство. — 1976. — №6. — С. 5 — 10.
42. Тоцька Н. І. Ненаголошені алофони голосних фонем української літературної мови / Н. І. Тоцька // Мовознавство. — 1970. — №5. — С. 21 — 30.
43. Тоцька Н. І. Система голосних фонем української мови / Н. І. Тоцька // Мовознавство. — 1983. — №5. — С. 16 — 23.
44. Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциду : док. і матеріали / упоряд. : Л. Т. Масенко та ін. — К. : Вид. дім „Києво-

Могилянська акад.”, 2005. — 399 с.

45. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. — К. : ВЦ „Академія”, 2003. — 160 с.

Довідкова література

1. Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови / А. А. Бурячок. — К. : Наук. думка, 2002. — 464 с.
2. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. — 896 с.
3. Головащук С. І. Складні випадки наголошення : словник-довідник / С. І. Головащук. — К. : Либідь, 1995. — 192 с.
4. Головащук С. І. Словник наголосів / С. І. Головащук. — К. : Наук. думка, 2003. — 320 с.
5. Орфоепічний словник / [уклад. М. І. Погрібний]. — К. : Рад. школа, 1984. — 629 с.
6. Орфоепічний словник української мови / уклад. : М. М. Пещак, В. М. Русанівський та ін. — К. : Довіра, 2001 — 2003. — Т. 1 — 2.
7. Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови / М. І. Погрібний. — К. : Рад. шк., 1964. — 639 с.
8. Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник / за ред. М. Жовтобрюха. — К. : Наук. думка, 1973. — 724 с.
9. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — К. : Укр. енцикл., 2000. — 752 с.
10. Український орфографічний словник / уклали В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун ; за ред. В. Г. Склярєнка. — К. : Довіра, 2008. — 983 с.
11. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови ПАН України. — К. : Наук. думка, 2008. — 288 с.

Навчальне видання

Семенюк Оксана Антонівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА
Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія.
Орфоепія. Графіка. Орфографія

Збірник вправ і завдань

В авторській редакції

Дизайн обкладинки *Світлани Прокіпчин*
Комп'ютерна верстка *Романа Семенюка*

Підписано до друку 08.02.11. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк цифровий.

Гарнітура „Тайме”. Умовн. друк. арк. 4,12.

Наклад 200 прим. Зам. 25.

Видавець: підприємець Голіней О.М.

Адреса: м. Івано-Франківськ,

вул. Галицька 128,

тел. (0342) 58 04 32